नं० ५३१८

पातञ्जल भाष्यम्.
तैलिंग्याम्.

× × × ×

पत्र सं० २९ —— सं०

विषय ~~व्याकरणम्.~~ योग

अमुद्रित in Stein Catalogue

पातंजलिभाष्यम् तैलिंगदेशालिप्याम्

५३१८

5318
F = 29

#5 MISSING

तैलंग भाषा

पातंजलिभाष्यपत्र २९

॥ యోగసూత్రభాష్యవ్యాఖ్యానం ॥

శ్రీమతేరామానుజాయనమః॥ ఓం॥ నమోమిజ్జగదుద్ధర్త్రే హేతవే వృషకేతవే। క్లేశకర్మవిపాకాదిరహితాయ హితాయవః॥౧॥ నత్వా పతంజలిమృషిం వ్యా
సదేవేన భాషితే। సంక్షిప్త పుష్పవత్ అర్థాశారష్వే వ్యాఖ్యా విధాస్యతే॥౨॥ ఇదానీం భగవాన్ పతంజలిరాక్షిప్త స్వశాస్త్రస్య సంక్షేపతః శ్రోతృప్రయోజనార్థం
అభీష్టైవ ప్రవృత్త్యంగం శ్రోతుర్వ్వు సుఖావబోధార్థం మాంబిఖ్యాసురాదావిదం సూత్రం రచయాంచకార॥ అథ యోగానుశాసనం॥౧॥ తత్ర ప్రథమావ
యవమథశబ్దం వ్యాచష్టే। అథేత్యయమధికారార్థో అథైషజ్యోతిరితివత్ నత్వానంతర్యార్థః। అనుశాసనమితి వాశాస్త్రమాహ॥ అనుశిష్య
తే అనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా॥ నహ్యస్యశమదమాద్యానంతరం ప్రవృత్తిః అపితు తత్వజ్ఞానవిజిజ్ఞాసయానంతరం జిజ్ఞాసాజ్ఞానయోస్తు స్యాత్।
యథామన్యతే। తస్మాచ్ఛాంతో దాంత ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదిత్యాది। శిష్యప్రశ్నతపశ్చరణరసాయనాద్య
పయోగానంతర్యస్య సంభవేపి నాభిధానం శిష్యప్రతీతిప్రవృత్త్యౌరనుపయోగాత్ ప్రామాణికత్వే యోగానుశాసనస్య తదభావే వ్యాప ౧
యత్వాత్। అప్రమాణికత్వేన తద్వ్యాపిహేయత్వాత్। ఏతేన తత్వజ్ఞానవిజిజ్ఞాసయోః యోగానాంతర్యాభిధానం పరాస్తం॥ అధికారార్థత్వే
తు శాస్త్రశాంధితీయమాణస్య ప్రస్తూయమానస్య యోగస్యాభిధానాత్। సతలు శాస్త్రతాంప్రయోర్థవ్యాఖ్యానేన శిష్యః సుఖేనైవబోధిత
స్సప్రవర్తితః శ్రుభవతీతి నిశ్రేయసస్య హేతుస్సమాధిరితి హి శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు ప్రసిద్ధం। ననుకింసర్వసందర్భగయోర్థశబ్దేనాధి
కారార్థః తథా సత్యథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేత్యత్రాదావపి ప్రసంగ ఇత్యత ఆహ। అయమితి॥ ననుహిరణ్యగర్భోయోగస్య వక్తా నాన్యః పురాతన

[redacted] || చిత్తస్య ధర్మ ఇతి || చిత్తశబ్దేనాన్తఃకరణం బుద్ధిముపలక్షయతి న హి కూటస్థనిత్యా చితిశక్తిరపరిణామినీ జ్ఞానధర్మా భవి
తుమర్హతి బుద్ధిస్తు భవేదితి భావః। స్యాదేతత్ సార్వభౌమశ్చేద్యోగః హన్త క్షిప్తమూఢ విక్షిప్తా అపి భూమయో౽స్యేతి పరస్ప
రాపేక్షయా వృత్తినిరోధో౽ప్యస్తీతి తత్రాపి యోగత్వప్రసంగ ఇత్యాశఙ్క్య హేయోపాదేయభూమీరుపన్యస్యతి క్షిప్తమిత్యాది క్షిప్తం సదైవ రజ
సా తేషు తేషు విషయేషు క్షిప్యమాణమత్యన్తమస్థిరం। మూఢం తు తమసముద్రేకాన్నిద్రావృత్తిమత్ క్షిప్తాద్విశిష్టం విక్షిప్తం విశేషో౽స్థైర్య
బహులస్య కదాచిత్స్థేమా సా బహులస్య స్థేమబహులతా సాం సిద్ధికీ వా వక్ష్యమాణవ్యాధిస్త్యానసాధ్యం వా రాయజనితా వా ఏకాగ్రమేకతా
నం నిరుద్ధసకలవృత్తికం సంస్కారమాత్రశేషం చిత్తం నిరుద్ధం తత్ర క్షిప్తమూఢయోః సుష్ఠు పరస్పరాపేక్షయా వృత్తినిరోధో౽పి పారంప
ర్యేణాపి నిశ్రేయసహేతుత్వాభావాత్ తదుపఘాతకత్వాచ్చ యోగపక్షాద్దూరోత్సారితత్వమితి న తయోర్యోగ
త్వం నిషిద్ధం। విక్షిప్తస్య తు కదాచిత్సద్భూతవిషయస్థేమకాలీనస్య సంభావ్యేత యోగత్వమితి నిషేధతి। తత్ర విక్షిప్తే చేతసి సమాధిః కదా
చిత్తస్య సద్భూతవిషయస్థచిత్తస్థేమా న యోగపక్షే వర్తతే తస్య భూతస్వబ్ధిపక్షే విక్షేపోపసర్జనీభూతః విపక్షవర్గాన్తర్గతత్వా
రూపమేవ దుర్లభం ప్రాగేవ కార్యకరణం న హి జ్వలదనలాన్తర్గతం బీజం ప్రరోహణాయ కల్పత ఇతి
భావః। యది విక్షేపోపసర్జనీభూతః సమాధిర్న యోగః కస్తర్హి యోగ ఇత్యత ఆహ। యస్త్వేకాగ్రే చేతసీతి భూతమితి సమారోపితమర్థం

ఇతి యోగియాజ్ఞవల్క్యస్మృతేః కథం పతంజలేర్యోగశాస్తృత్వమిత్యాశంక్య సూత్రకారేణానుశాసనమిత్యుక్తం శిష్టస్యానుశాసనమనుశాసనం। న తు
శాసనమిత్యర్థః యదాయమథశబ్దోఽధికారార్థస్తదైవం వాక్యార్థః సంపద్యత ఇత్యాహ। యోగానుశాసనం శాస్త్రమధికృతమితి। నను వ్యా-
ఖ్యాయమానతయా యోగానుశాస్త్రాధికృత్యయోగానుశాసనప్రమిత్యత ఆహ। వేదితవ్యమితి। సత్యం పునర్వ్యాఖ్యాయమానతయా యోగః ప్రస్తుతః స తు
ధ్యేషయోశ్శాస్త్రాణి కరణాని పునర్వ్యాఖ్యేయః కరణగోచరప్రవృత్తిరాద్యకర్తవ్యప్రయోజనకర్మగోచర ఇతి తద్వ్యాపారవివక్షయా యోగవిషయస్య
2 శాస్త్రస్య అధికృతత్వం వేదితవ్యం శాస్త్రవ్యాపారగోచరతయా తు యోగ ఏవాధికృత ఇతి భావః। అథశబ్దార్థస్య పృథక్ శబ్దస్యానర్థకం స-
యమానోదకుంభదర్శనమివ శ్రవణం మంగలాయాపి కల్పత ఇతి మంతవ్యం। శబ్దసందేహనిమిత్తమర్థసందేహమపనయతి। యోగస్సమాధిః ౧
యుజ సమాధావిత్యస్మాత్ వ్యుత్పన్నః సమాధ్యర్థో న తు యుజిర్యోగ ఇత్యస్మాత్ సంయోగార్థ ఇత్యర్థః। నను సమాధిరపి వక్ష్యమాణస్యాంగి-
నో యోగస్యాంగం న స్వాంగీత్యత ఆహ। స చ సార్వభౌమశ్చిత్తస్య ధర్మ ఇ అంగాంగినం భినత్తి। భూమయోఽవస్థా వక్ష్యమాణాశ్చిత్తస్య మధుమతి
మధుప్రతీకా। విశోకా సంస్కారశేషాస్త్వేవమాద్యాః। తాసు సర్వాసు విదితః సాంవర్ణ్యా చిత్తవృత్తినిరోధలక్షణో యోగస్సంతం యోగం తు సమా-
ధిశ్చైవం భూతః ప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రాభిధానం చిత్తదోషోద్యోగస్సమాధిరిష్యతే గర్తాంగిసోరక్షదవివక్షా మాత్రేణ। ప్రవృత్తినిమిత్తం తు యోగ
శబ్దస్య చిత్తవృత్తినిరోధ ఏవేతి పరమార్థః। వృత్తయో బహ్నాసాం న్యూత్నాత్రయాః। అస్త్నిరోధో వ్యాఖ్యాత్రయ ఏవేతి యోవశ్యం తత్నిరాసాయాహ

సర్వార్థతైకాగ్రతాకారావితి। యది సర్వచిత్తవృత్తినిరోధ ఇష్యతే తర్హి వేదవ్యాసేన సంప్రజ్ఞాతస్యాప్యేకతర్యావిషయాకారయోపరిపంథి చిత్తవృత్తిని
రోధస్సూత్రమపి సంగృహ్ణాతి। తత్రాపి రాజసతామసచిత్తవృత్తినిరోధాత్ స్వస్వభావాద్యవాదిష్వధర్మః। తతః పునరేతస్య చిత్తస్య ప్రత్యాదిస్వామి
సంబంధః। కిమధర్మం వైవమవస్థస్య చిత్తస్య చిత్తస్య వృత్తయో నిరోద్ధవ్యా ఇత్యాకాంక్షా ప్రథమం తావదవస్థాసంబంధేనాహ ఉభయమప్యస్య
తి చిత్తం చాహ। ప్రఖ్యాశీలత్వాత్సత్త్వగుణం। ప్రవృత్తిశీలత్వాద్రజోగుణం। స్థితిశీలత్వాత్తమోగుణం। ప్రఖ్యాగ్రహణముపలక్షణార్థం।
తేనాన్యేపి సాత్త్వికాః ప్రసాదలాఘవప్రీత్యాదయస్సూచ్యంతే। ప్రవృత్త్యుపరితాపశోకాదయో రాజసాః। ప్రవృత్తివిరోధీ తమోర్వృత్తి
ధర్మః స్థితిః। స్థితిగ్రహణాద్గౌరవావరణదైన్యాదయ ఉపలక్ష్యంతే। ఏతదుక్తం భవతి। ఏకమపి చిత్తం త్రిగుణనిర్మితత్వాద్యా గుణానాం
వైషమ్యేన పరస్పరవిమర్దవైచిత్ర్యాద్విచిత్రపరిణామం సదనేకావస్థముపపద్యత ఇతి। ఉపాదానాన్యేవ చిత్తస్య భూమయో యథాసంభవము
వాంతరావస్థాభేదవత్తీరాదర్శయతి। ప్రఖ్యారూపం హీతి। చిత్తరూపేణ పరిణతం సత్త్వం చిత్తసత్త్వం। తదేవం ప్రఖ్యారూపతయా సత్త్వ
ప్రాధాన్యం చిత్తస్య దర్శితం। తత్ర చిత్తసత్త్వాత్ కించిదూనే రజస్తమసీ యదా మిథస్సమే భవతః తదైశ్వర్యం విషయాశ్చ శబ్దాదయస్తా నేవ
ప్రియాణి యస్య తత్తథోక్తం। సత్త్వప్రాధాన్యేఽప్యుచితం తథా ప్రవిధిత్సదపి తమస్సాంనిధ్యాత్ తదధికమానాదనైశ్వర్యమేవ
తప్పేముష్మిన్నవసానం తత్ప్రవిధిత్సతి ప్రవిధత్తే ఇత్యుక్తం। అధర్మజ్ఞానాద్యుపగం తత్రాప్యలక్షస్థితి తత్ప్రియమాత్రం
భవతి॥

నివర్తయతి॥ నిద్రావృత్తిరపి స్థూలం చేన తమసి భూతాన వర్తేతాం స్మృత ఉత్తం సదితి॥ మోఖనం నితాంతం తావిఘ్నోత్థసత్త్వం తమస్సముద్రేకస్స్వ
మోంఘన స్వప్నక్లేశపెంతు తార్థేదితి॥ ప్రోయతనం పాం తత్త్వజ్ఞానమా[illegible]గమాదార్థే అనుమానా[illegible]ద్వార్థే భవదపివరోత్క్ష రూంపతయా నసాక్షాత్కారవ
తీమవిద్యామస్మినతి భుఖంధ్రదిజ్యోవాది ప్పనుషైదకత్వాధత ఆపాం ప్రతి॥ ప్రకృష్టోపాం ప్రకర్షం ద్యోతయన్ సాంత్రారం సూచయతి అవిద్యా
మూలత్వాదస్మితాదీనాం క్లేశానాం విద్యాయుక్తాం విఘ్నోన్నైదరూపత్వాత్ విద్యోదయే నావిద్యాదిక్లేశసముచ్ఛేదో విరోధిత్వాత్ క్రారణావి
3 నాశాన్నైత్వాచ్ఛాంక్షి ఆమోతి చేతి। అతఏవ కర్మరూపాంశ్చ బంధనాని శ్లథయతి కర్మణాం తూవర్వముక్తిమతం కాయోర్గౌరరక్షోపకారాంతక్లథ
యతి ప్రకారాయోగ్యమవసాదయతి। వక్ష్యతి పాంసతి మాంవేత ద్విపాంకేకాషి। చింబనిరోధమభిముఖీం కరోతి ప్పభిముఖీకరోతి।సహసంప్రజ్ఞా 3
[illegible]త[illegible]తైవ ప్రకారద్వయాచాం సవతి। అసంప్రజ్ఞాతమాహ। సర్వవృత్తీతి। రజస్తమోమయ్యః కిల ప్రమాణాదివృత్తిః సాత్త్వికం వృత్తి
ముపాదాయ సంప్రజ్ఞాతే నిరుద్ధా। అసంప్రజ్ఞాతే తు సర్వాసామేవ నిరోధ ఇత్యర్థః। తదివాం భూమిద్వయే సమాపాః యాంకమథమ
త్వాదయో భూమయస్తాః సర్వాస్తాః సువిదితాః సార్వభౌమ ఇతి సిద్ధం ॥ ౧ ॥ ద్వితీయం సూత్రమవతారయతి తస్య లక్షణేతి। తస్యేతి పూ
ర్వసూత్రోపాత్తం బుద్ధం యోగం పరామృశతి॥ యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః ॥ ౨ ॥ నిరుధ్యంతే యస్మిన్ ప్రమాణాదివృత్తయోఽవస్థావిశే
షే చిత్తస్యేసోఽవస్థావిశేషో యోగః। నను సంప్రజ్ఞాతస్య యోగస్యాప్యపకత్వాద్ధలక్షణమిదమనిరుద్ధాహాం [illegible]తత్ర[illegible] సాత్త్వికవృత్తిరిష్య
తఆహా।

ఖ్యానప్రసిద్ధిమాత్రా॥ తదితి। సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రం। చిత్తం ధర్మమేఘపర్యంతం పరం ప్రసంఖ్యానమిత్యాచక్షతే ధ్యాయిన ఇతి। తాసామా
నాధికరణ్యం ధర్మధర్మిణోరభేదవివక్షయా ద్రష్టవ్యం। వివేకఖ్యాతిపర్యం ~ నైవేత్యంతమితి। క్షేత్రే కేప్రాపాదానే వైతన్యం నిరోధసమాధిమవతారయ
త్యంచితిశక్తేస్సిద్ధతామసాధుతాంచ వివేకఖ్యాతిర్దర్శయతి। చితిశక్తిరితాదిద్వి సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాదశుద్ధిః సుఖమోహాద్యపరిణామి వివేకినం
దుఃఖాకురుతః అతోదుఃఖవద్ధేయా తథాంచాతిసుందరముక్తం తవ్వదుపాంతి ఖ్యాతేన తథాపి హేయమేవ వివేకినః। సేయమశుద్ధిరంతశ్శుద్ధా చితిశక్తి
పురుషోనస్వామిశ్శుద్ధం। శుద్ధా చానంతా చేతి। ననుసుఖదుఃఖమోహాత్మకబుద్ధిర్దర్శయంతీ తయామానాం తదాకారాపన్నా కథం చిచ్ఛుద్ధా త
దాకారపరిగ్రహం చాపివశుద్ధేనానువర్తితేత్యత ఆహ దర్శితవిషయేతి। దర్శితో విషయో శబ్దాదిర్యస్యై సా తథోక్తా భవేత్త
దేవం యది బుద్ధివృత్తి తత్ప్రతివిషయాకారతామాపద్యేత। కింతు బుద్ధిరేవ విషయాకారేణ పరిణతా సతీ ప్రతిదాకారాయైవ చితిశక్త్యై విషయమా
దర్శయతీతి తతః పురుషశ్శుద్ధ ఇత్యుచ్యతే। ననువిషయాకారాం బుద్ధిమనారూఢాయాః చితిశక్తేః కథం విషయవేదనం విషయాకారో
హివాసా కథం నతదాకారాపత్తిరితి అత ఆహ అప్రతిసంక్రమేతి। ప్రతిసంక్రమస్సంచారస్తద్రహితేనార్థస్తత్త్వార్థః। సఏవ తు హేయస్సన్న
స్తీతి అత ఆహ అపరిణామినీతి। నచితేస్త్రివిధోపిధర్మలక్షణః అవస్థాలక్షణః పరిణామోస్తి యేన క్రియారూపేణ పరిణతా సతీ
బుద్ధిసంయోగేన పరిణమేతచితిశక్తిః। అసంక్రాంతాయా అపి విషయసంవేదనముపపాదయిష్యతే తత్సిద్ధ్యం చితిశక్తిః మోక్షనేతి వివేకఖ్యా

శబ్దాదిషు పునరస్య స్వరసవాహి ప్రమాణి రూఢ ఏవ తదనేన విక్షిప్తం చిత్తముక్తం। క్షిప్తం చిత్తం దర్శయతి మూఢమపి సూచయతి। తదేవ తమసే
తి। యదా హి తమో రజోభ్యాం విచ్ఛిన్నప్రసృతం తదా చిత్తం సత్త్వావరకతమస్సముత్సారకరజసా కర్తృత్వాత్ ప్రభుసః తమస్సంగితం చిత్తమధర్మాద్యుపగా
తి। అజ్ఞానం చ విపర్యయజ్ఞానం। అభావప్రత్యయాలంబనం చ నిద్రాజ్ఞానముక్తం। తత్తస్య మూఢావస్థాపి సూచితేతి। అనై[illegible]శ్వర్యం సర్వ
త్రేచ్ఛాప్రతిఘాతః। అధర్మాదివ్యాప్తం చిత్తం భవతీత్యర్థః। యదా తు తదేవ చిత్తం సత్త్వమాత్రవిస్ఫూర్తసత్త్వమపగతతమః పటుబలం సరజస్కం
భవతి। తదా ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాణ్యుపగచ్ఛతీ[illegible]తి ఆహ॥ ప్రక్షీణమేతి। మోహా వా సమస్తదేవ బావరణం ప్రకాశమానం। యస్య త
4 తద్యోత్యం। అతఏవ సర్వతో విశేషావిశేషలింగమాత్రాలింగపురుషేషు ప్రద్యోతమానం తథాపి ధర్మాద్యైశ్వర్యాయ నకేవలం ప్రవృత్తస్థావాది ౪
ష్వేత ఆహ। అనువిద్ధం రజోమాత్రయా రజసః ప్రవర్తకత్వాద్ దిప్సు ధర్మాదిష్విత్యర్థః। తదనేనైనసంప్రజ్ఞాతసమాధిసంపన్నయోగావస్థా
భూమికే ప్రజ్ఞాజ్యోతిష్పో మధ్యమయోర్యోగినోర్చిత్తసత్త్వం సంసృష్టం। సంప్రత్యతిక్రాంతభావనీయస్య ధ్యాయినస్సర్వార్థస్య చిత్తావ
స్థామాహ। తదేవ క్షీణరజోలేశం రజోలేశమలాపేతమత ఏవ స్వరూపప్రతిష్ఠమన్యసమైరాగ్య పటుపాటవేన బంధవిధూతరజస్తమోమలస్వాబు
ద్ధిసత్త్వతపనీయస్య స్వరూపప్రతిష్ఠాయాం విషయేంద్రియప్రత్యాహారాత్ తస్యానవసితాం ధికారతయా వకార్యకారిత్వా వివేకఖ్యాతిః పరం
కార్యమవశిష్యతే ఇత్యాహ। సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రం చిత్తం ధర్మమేఘధ్యానోపగం భవతి। ధర్మమేఘశ్చ వక్ష్యతే। ప్రత్యేవయోగి

న పురుషసంయుక్తం చిత్తమపి తు తత్సన్నిధిమాత్రం సన్నిధిశ్చ పురుషస్య న దేశతః కాలతో వా తదసంయోగాత్ కింతు యోగ్యతాలక్షణో
ఽస్తి చ పురుషస్య భోక్తృశక్తిశ్చిత్తస్య భోగ్యశక్తిః। తదుక్తం వృత్తావేవేతి। శబ్దాద్యాకారపరిణతస్య భోగ్యత్వేనేష్టార్థః। భోగాపవర్గయుక్త
విషయత్వాద్దృశ్యాకారవృత్తిశ్చిత్తస్య స్వధర్మః। తథాపి చిత్తచైతన్యయోరభేదసమారోపాద్భవతి సారూప్యం పురుషస్యేత్యుక్తం తస్యాశ్చి-
త్తేనాసంయోగేఽపి తద్భోగాపవర్గయోరపి పురుషస్యాపరిణామిత్వాదితి సిద్ధం। నను స్వస్వామిసంబంధో భోగాపవర్గహేతురవి
ద్యానిమిత్తో అవిద్యాయాస్తు కిన్నిమిత్తా। న హ్యనిమిత్తం కార్యముత్పద్యతే। యథాహుః। వ్యాప్యాదివదవిద్యాయాః ప్రవృత్తిస్తస్య
కిం కృతేతి శంకాముపసంహరన్నాహ నేమా ఇతి। తస్మాచ్చిత్తవృత్తిబోధే శాంతఘోరమూఢాకారశ్చిత్తవృత్త్యుపహితభోగే అనాద్య
విద్యానిమిత్తో వ్యాపదనాదిస్వసంయోగో హేతుః అవిద్యావాసనయోశ్చ సతా। నేమౌ బీజాంకురసంతానవదనాదిరిత్యర్థః। తథావః। స్యాదే
తత్ పురుషో వా అశక్యః। వదిత్యత్ర న చ వృత్తినిరోధో వృత్తిరవిజ్ఞాయ శక్యో న చ సహస్రశోఽపి పురుషాయుషైరపి మాః కస్యచి
రిత్యాయుష్మసంఖ్యాతా … కథం నిరోధః … సంఖ్యాసామిత్యత్ర స్వరూపప్రతిపాదనపరం సూత్రాంతరమవతారయతి।
తాః పునర్నిరోద్ధవ్యా బహుత్వే సతి చిత్తస్య ॥ వృత్తయః పంచతయ్యః క్లిష్టాఽక్లిష్టాః ॥ ౫ ॥ వృత్తిరూపేణావయవ్యేకః తస్య ప్ర
మాణాదయోఽవయవాః పంచ తత్సముదయవాన్ పంచతయీ పంచావయవా వృత్తిర్భవతి తాశ్చ వృత్తయస్తు ప్రమాణాదిభిరుపాదాన భ
వ్యా ఇతి-

యద్యపి పురుషసమారోపితశబ్దాదివిజ్ఞానవతీ బుద్ధివృత్తిర్యద్యపి చ ప్రాకృతత్వేనాచిద్రూపతయా అనుభావ్యస్తథాపి బుద్ధేః పురు
షస్య చోపపాదయతః పురుషవృత్తిరివానుభవః ప్రతిభాసతే। తథాచాయం విపర్యయోపస్థితాద్విపర్యయవాసనాభ్యోఽనాదిభ్యోఽవివేకఖ్యా
6 తిరవిశేషేఽపి సతి తద్గతవివేకఖ్యాత్యభావాదుపలక్ష్యతే। ఏతచ్చ చితేరప్రతిసంక్రమాయాస్తదాకారాపత్తౌ బుద్ధిసంవేదనమిష్టం తత్ సర్వపురుష
యోరత్యన్తాసంకీర్ణయోః ప్రకృతిపురుషయోర్విశేషేఽపి గ్రాహ్యగ్రాహకభావ ఉపపాదయిష్యతే। ఏతచ్చ మతాన్తరే విసిద్ధమిత్యాహ। తథాచోక్తం। పం
చశిఖాచార్యస్య సూత్రం। ఏకమేవ దర్శనం ఖ్యాతిరేవ దర్శనమితి। నను కథమేతం దర్శనం। యావతా బుద్ధేః శబ్దాదివిషయా వివేకవిష
యా చ వృత్తిః ప్రాకృతతయా జడత్వేనానుభావ్యమానా దర్శనం। తయోశ్చ పురుషస్యైవ తస్యామనుభవో దర్శనమిష్యత ఆహ। ఖ్యాతి ౬
రేవ దర్శనమితి। ఉదయవ్యయధర్మిణీం వృత్తిం ఖ్యాతిం ప్రాకృతీమభిప్రేత్య తదుక్తమేకమేవేతి। చైతన్యం తు పురుషస్య స్వభావో న ఖ్యాతిః।
తత్తు న లౌకికప్రత్యక్షగోచరో నాపి శాస్త్రాగమానుమానగోచర ఇత్యర్థః। పదానేన వ్యవధానావస్థితేయం మూలకారణ [illegible] మవిద్యాం ద
ర్శయతా తద్ధేతుకః సంయోగో భోగహేతుః స్వస్వామిభావోఽపి సూచిత ఇతి తముపపాదయన్నాహ చిత్తం స్వం భవతి పురుషస్య
స్వామినశ్చేతి। నను చిత్తజనితముపకారం భుఞ్జానో వా చేతనశ్చిత్తస్య స్వామీ। న హ్యస్య తజ్జనితోపకారసంభవస్తదసంబంధాదను
పకార్యత్వాచ్చిత్తత్వం యోగతదుపకారకశ్చారుణిష్ఠే పరిణామప్రసంగాదిష్యత ఆహ। అయస్కాన్తమణికల్పం సన్నిధిమాత్రోపకారి దృశ్యత్వేన

విరోధిమధ్యపాతిత్వాత్ తస్మాత్ క్లిష్టానామక్లిష్టాభిర్నిరోధః తాసాంచ వైరాగ్యేణ పరోక్షేతి మనోరథమాత్రమిత్యత ఆహ క్లిష్ట
ప్రవాహపతితా ఇతి। ఆగమానుమానాచార్యోపదేశ పరిశీలన లబ్ధజన్మానో అభ్యాసవైరాగ్యే క్లిష్టఛిద్రమంతరాలం తత్రపతితాః స్వయమక్లిష్టా ఏ
వ యద్యపి క్లిష్టప్రవాహపతితాః నహి సాలిగ్రామే కిరాతశతసంకీర్ణే ప్రతివసన్నపి బ్రాహ్మణః కిరాతో భవతి అక్లిష్టా ఇత్యత్ర ప్ర
తినిదర్శనం క్లిష్టాంతరవర్తితయాఽక్లిష్టసమానజాతీయా అక్లిష్టాః స్వసంస్కారపరిపాకక్రమేణాక్లిష్టా ఏవ తావదభిభవంతీత్యాహ త
థాజాతీయకా ఇతి అక్లిష్టాభివృత్తిభిరక్లిష్టాః సంస్కారా ఇత్యర్థః తదిదం వృత్తిసంస్కారచక్రమనిశమావర్తతే ఆనిరోధ
సమాధేః తదేవంభూతం చిత్తం నిరోధావస్థం సంస్కారశేషం భూత్వా ఆత్మకల్పేనావతిష్ఠత ఇత్యాహ తతః ప్రలయం వా గచ్ఛతీతి పర
మార్థతః। పంచైత్యస్సూత్రార్థమాహ। తా ఇతి। పంచధేత్యర్థనమాత్రం నతు విజవృత్తివ్యక్తీనాం తథాపి ప్రకారే అప్రవాహా
త్ తాసు సంజ్ఞాభిరుద్దిశతి। ప్రమాణ విపర్యయ వికల్ప నిద్రా స్మృతయః "౬" నిర్దేశే యథావచనం విగ్రహః సార్థే ద్వంద్వస్సమా
స ఇతరేతరయోగే। యథా ఏనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిరవిద్యేత్యస్మిన్నేపి స్వాధిజ్యోపాలంతవస్త్రాది విభ్రమా
ణ్యదస్యంతి ఏవమిహాపి ప్రమాణాద్యభిధానేపి ప్రవృత్తం తత్ర సద్భావాంకారణ వృద్ధస్యేతి తాంనిర్ధారయ వక్తవ్యం పంచత య్యోగ ఇతి।
ఏతావత్యా ఏవ వృత్తయో నాపరాస్సంతీతి దర్శితం భవతి। తత్ర ప్రమాణవృత్తిం విభజన్ సామాన్యలక్షణమాహ॥

7

భవాయ వచనముపపన్నం। ఏతదుక్తం భవతి। క్లేశా వా కర్మాణి వా అస్మిన్నాశయే విశేషా ఏవ తేషాం వృత్తయః పంచతయ్య ఏవ నాధికా ఇతి। చి
త్తస్యైకైకస్య వచనం బాహుళ్యాభిప్రాయం బహూనామితి తు బహువచనం। తాసాం అవాంతరవిశేషమనుష్ఠానోపయోగి నిదర్శయతి క్లిష్టా౽క్లిష్టా
ఇతి। అక్లిష్టా ఉపాదేయా క్లిష్టా నిరోద్ధవ్యాస్తా అపి పరవైరాగ్యేణేతి। అక్లిష్టవ్యాఖ్యానం క్లేశహేతుకా ఇతి క్లేశా అస్మితాదయో హేతవః
ప్రవృత్తికారణం యాసాం వృత్తీనాం తాస్తథోక్తాః। యద్వా పురుషార్థప్రధానత్వే రజస్తమోమయీనాం వృత్తీనాం క్లేశకారణత్వే
న క్లేశాయ్య ప్రవృత్తిః క్లేశః క్లిష్టం తదా సామస్త్యేన క్లిష్టా ఇతి। అత ఏవ క్లేశోపార్జనార్థమయం తాసాం ప్రవృత్తిరత ఏవ కర్మాశయప్రచ
యే క్షేత్రీభూతాః ప్రమాణాదినా అల్పేయం ప్రతిపక్షధర్మావసాయ తత్ర సత్త్వోద్రిక్తా ప్రాక్ కర్మాశయానామభినోతీతి భవంతి ధర్మా ౨
ధర్మప్రచయప్రసవభూమయో వృత్తయః క్లిష్టా ఇతి। అక్లిష్టాః వ్యాచష్టే ఖ్యాతివిషయా ఇతి విధూతరజస్తమసో బుద్ధిసత్త్వస్య ప్రశాం
తవాహినః ప్రజ్ఞాప్రసాదః ఖ్యాతిస్తయా విషయీకార్యత్వద్విషయం సత్త్వపురుషవివేకఖ్యాతిలక్ష్యయతి। తేన సత్త్వపురుషవివేకవిషయా యతో
అత ఏవ గుణాధికారవిరోధిన్యః కార్యారంభణం హి గుణానామధికారో వివేకఖ్యాతిపర్యవసానయ తదితి చరితార్థాధికారాణాం గు-
ణానామధికారం విరుంధంతీతి అత స్తా అక్లిష్టాః ప్రమాణప్రభృతయో వృత్తయస్తద్యదేతత్ వీతరాగజన్మాదర్శనాత్ క్లిష్ట
వృత్తయ ఏవ సర్వే ప్రమాణాద్యవయో న త్వక్లిష్టవృత్తిరుపాదేయా పారం భవిష్యమధ్యవసాయం క్లిష్టాక్లిష్టా వృత్తయో న సామాన్యానాం భావే పి కార్యకారితా

ఏతత్తత్త్వోపపాదయిష్యన్ముఙ్క్తాన్వీతం। ప్రతిసంవేదీతి। ప్రష్టాన్తరం తు వృత్తౌ లిఙ్గతత్త్వాత్ప్రబుద్ధేనుమానప్రభవసంబన్ధదర్శనసము
ద్భూతస్యాఽఽగమస్యాప్యనుమానరూపత్వే తదనుమితస్యాఽఽగమేనాన్యథాత్వేనాత్ ఆగమాత్ పూర్వమనుమానం లక్షయతి। అనుమేయస్యేతి। జి
జ్ఞాసితధర్మవిశిష్టో ధర్మ్యనుమేయః తత్తుల్యజాతీయాః సాధ్యధర్మసామాన్యేన సమానార్థాః సపక్షాః తేష్వనువృత్తో యుక్తో
ద్వేనేన విరుద్ధస్య సమానాధికరణ్యం ప్రసాధనధర్మస్య నిరాకరోతి। భిన్నజాతీయా అసపక్షాః తేభ్యః సపక్షేభ్యః అన్యే తద్విరుద్ధాః
తదభావవన్తశ్చ తేభ్యో వ్యావృత్తః అనేన సాధారణానైకాన్తికత్వమపాకరోతి। సంబద్ధ ఇతి। సంబద్ధో లిఙ్గమనేన పక్షధ
ర్మతాం దర్శయన్నసిద్ధతాం నివారయతి। తద్విషయాణాం నిబన్ధనానాం బన్ధనమిత్యస్య ద్విషయపదప్రయుక్తత్వాత్ః సామాన్యా
వధారణేతి ప్రష్టవిషయాద్వ్యభిచారి సంబన్ధసంవేదనార్థేన జన్యానుమానం విశేషేషు సంబన్ధగ్రహణాభావేన సామా
న్యమేవ సుతరాం సంబన్ధగ్రహణం గోచరయతీతి। ఉదాహరణమాహ। యథేతి। వేలాపోఽఖ్యార్థే। విన్ధ్యాద్రిగతేర్యత సస్తాత్తస్యా
ప్రాప్తిరయోగతినివృత్తౌ ప్రాప్తేర్నివృత్తేః దేశాన్తరప్రాప్తేర్గతిముపాన్త్రహారకం వైత్రవదితి సిద్ధం। ఆగమస్య వృత్తేర్లక్ష్య
మాహ। ఆప్తేనేతి। తద్దర్శనతరోరుజ్ఝితరూపోపహారాభిసంబన్ధ। ఆప్తప్రయోజనా వర్ణితా... పాసేన దృష్టానుమితో
వాఽర్థః శ్రోతవ్యః పృథగనుపాదానం తస్య దృష్టానుమితమూలత్వేనాన్తర్భావామేవ పరిహారార్థం వాక్యం। ఆప్తశబ్దాత్ వృత్తిజ్ఞానసద్భా
వస్య

ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని॥ అనధిగతతత్త్వబోధః పౌరుషేయో వ్యవహారహేతుః ప్రమా తత్కరణం ప్రమాణం। విభాగవచనం
న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థం తత్ర సకలప్రమాణమూలత్వాత్ ప్రథమతః ప్రత్యక్షం లక్షయతీంద్రియేతి। అర్థస్యేతి సమానోపి తత్త్వం
8 నిషేధతి తద్విషయతయేతి వాఞ్ఛాగోచరతయా జ్ఞానాకారగోచరత్వం నివారయతి। చిత్తవర్తినో జ్ఞానాకారస్య బాహ్యేన్ద్రియ
సంబంధం దర్శయతి బాహ్యవస్తూపరాగాదితి। వ్యవహితస్య తదుపరాగహేతుమాహ। ఇంద్రియప్రణాలికయేతి సామాన్యమాత్రమర్థజ్ఞస్యే కే
విశేషామవేత్యన్యే సామాన్యవిశేషత్వం తజ్జస్య పరే వాదినః ప్రతిపన్నాస్తన్నిరాసాయాహ సామాన్యవిశేషాత్మన ఇతి న తత్ప్రత్రైకాంతతాదా
త్మ్యమర్థస్య ఏతత్స్వైకాంతతా నష్ట్యుపగమ్య ఇత్యత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే అనుమానాగమవిషయాత్ ప్రత్యక్షవిషయం వ్యావర్తయతి విశేషావధారణ
ప్రధానేతి యద్యపి సామాన్యమపి ప్రత్యక్షే ప్రతిభాసతే తథాపి విశేషం ప్రత్యుపసర్జనీభూతమిత్యర్థః। ఏతచ్చ సాంఖ్యాదారోపలక్షణ 5
పరం తథా చ విశేషజ్ఞాతిరపి లక్షితా భవతి। ఫలవిప్రతిపత్తిం నిరాకరోతి తత్ఫలం పౌరుషేయశ్చిత్తవృత్తిబోధ ఇతి। నను పురుషవత్త్ర
బోధః కథం చిత్తగతాయా వృత్తేః ఫలం న హి శరదిర గోచరవ్యాపారేణ పరశునా పలాశే ఛిదా క్రియత ఇత్యత ఉక్తం। అ
విశిష్ట ఇతి। న హి పురుషగతో బోధో జన్యతే అపి తు చైతన్యమేవ బుద్ధిదర్పణప్రతిబింబితం బుద్ధివృత్త్యా అర్థాకారయా తదాకార-
తామాపద్యమానం ఫలం తత్ప్రతథాభూతం బుద్ధిరవిశిష్టం బుధ్యాస్పృష్టం వృత్తి। బుధ్యాస్పృష్టేతి సామానాధికరణ్యాత్ యుక్తేః ప్రమాణఫ
లభావ ఇత్యర్థః॥

పెక్షంజ్ఞానెబాధ్యతె। తెనోత్తరస్య పూర్వమనుపమృద్యోత్పాదమనాసాదయతస్సదపవాదాత్మత్వేనోదయో న తు పూర్వస్యోత్తరబాధా
త్మా తస్య తదానీమప్రసక్తేః స్వస్మాదనుపజాతవిరోధితాం వా ద్విష్టేవెంతు రుపజాతవిరోధితాయ బాధకత్వే తస్మాద్భూతార్థవిషయ
త్వాత్ (ప్ర)మాణేనాప్రమాణస్య బాధనం సిద్ధం। ఉదాహరణమాహ। తత్ర ప్రమాణేనేతి। అక్షకుఞ్చితత్వం వాసనాయ దర్శయతి। సే
యం పంచేతి। అవిద్యాసామాన్యం। అవిద్యాస్మితాదిషు పంచసు పర్వస్విత్యర్థః। అవ్యక్తె మహదహంకారపంచతన్మాత్రెష్వష్టస్వనాత్మస్వా
త్మబుద్ధిరవిద్యా తమః। ఏవం యోగినామణిమాదికెష్వష్టస్వైశ్వర్యెష్వాత్మీయబుద్ధిరష్టవిధో మోహః। పూర్వస్యాష్టసు షున్నాః సా
స్మితా మోహ ఇత్యర్థః। తథా యోగెనాష్టవిధమైశ్వర్యముపాదాయ శుద్ధాఘ్రాణాద్యా దృష్టానుశ్రవికాః శబ్దాద్యా దశవిధాస్తెష్వైశ్వర్యె ఇత్యేవమాత్మికా-
ప్రతిపత్తిర్మహామోహో రాగః। ఏవమేతైర్వైశ్వర్యాభిసంధినా ప్రవర్తమానస్యాకేనచిత్ప్రతిబద్ధత్వాదణిమాదీనామనుత్పత్తౌ తత్ప్రతిబంధకస్య
దృష్టానుశ్రవికవిషయోపభోగస్యాసిద్ధౌ ప్రతిబంధకవిషయః క్రోధః స తామిస్రాఖ్యో ద్వేషః। ఏవమణిమాదిగుణసంపత్తౌ దృష్టాను
శ్రవికవిషయప్రత్యుపస్థానే చ కల్పాంతె సర్వమెతన్నంక్ష్యతీతి యస్త్రాసః సోభినివెశోంధతామిస్రః। తదుక్తం। భేదస్తమసోష్టవిధో మో
హస్య చ దశవిధో మహామోహః। తామిస్రోష్టాదశధా తథా భవత్యంధతామిస్ర ఇతి॥ శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్పః॥
నను శబ్దజ్ఞానానుపాతీ చేదాగమప్రమాణాంతర్గతో వికల్పః ప్రసజ్యేత నిర్వస్తుకత్వె వా విపర్యయః స్యాదిత్యత ఆహ। స నేతి న ప్రమా

9 శ్రోతా। జ్ఞానస్య శ్రోతృబుద్ధౌ సముత్పాదకః శబ్దోర్థసంక్రాంతిస్సస్యైరర్థరుపదిశ్యతే। శ్రోతృవృత్తిం తాం తత్ప్రాప్తిం పరివర్తయంతి యతయా ప్రతిజ్ఞాస్యతే।
శేషం సుగమం॥ యస్యాప్యగమస్యాత్ర ద్రష్టయా ద్ధ్యోర్థవక్తా యథా యాన్యేవ దశదాడిమాని తాని షడపూపాః [illegible] ష్యంతీతి నద్య్రాం సుమితార్థా
తాంధ్యోః। యథాంధ్రైష్టాంవందేత స్వర్గకామ ఇతి స అగమః ప్లవతే। నత్వేవం మన్వాదీనామప్యాగమః ప్లవేత నవింతేపి దృష్టానుమితార్థయ
థార్యాయః। యః కశ్చిత్ స్వబుద్ధ్యైర్మనునాపరికీర్తితః। సనప్యాధివిహితోవేదే సర్వజ్ఞానమయోహిసః। ఇత్యత ఆహ మూలవక్తరీతి।
మూలవక్తాహి తత్ర ఈశ్వరో దృష్టానుమితార్థ ఇత్యర్థః॥ విపర్యయోమిథ్యాజ్ఞానమతద్రూపప్రతిష్ఠం॥ ॥ విపర్యయఇతి లక్ష్యని
ర్దేశో మిథ్యాజ్ఞానమిత్యాది లక్షణం యత్ జ్ఞానస్వతిచ్ఛాసరూపం తద్రూపం ప్రతిష్ఠమేవాతద్రూపప్రతిష్ఠం యథా ౨ చంద్రదర్శనోజ్జీవితి। అత్ర
తథ్యంశయోపిసంగృహీతః। ఏతావాంస్తు విశేషః। తత్ర జ్ఞానారూఢ్యేవాప్రతిష్ఠితాద్విచంద్రాదేస్తు బాధజ్ఞానేన। నత్వేవం వికల్పేపి తద్రూపా
ప్రతిష్ఠానాద్విచారితో విపర్యయః ప్రసజ్యేతేత్యత ఆహ। మిథ్యాజ్ఞానమితి। అనేనహి సర్వజనీనానుభవసిద్ధో బాధ ఉక్తః సహి సొవి
పర్యయేనతు వికల్పితేనవ్యవహారాఖండితరూపాణామేవతు విచారయితాం। తత్ర బాధబుద్ధిరితి॥ చోదయతి। సకస్మాన్నప్రమాణం
~~[illegible]~~। సొంతరేషాంపి జ్ఞాంత విరోధినా జ్ఞానేన పూర్వం బాధనీయమపి తు పూర్వేస్త్రైవ ప్రథమముపజాయతే నానుపజాతవిరో
ధినాపరమితి భావః॥ పరిహరతి। యతః ప్రమాణేనేతి। యత్ర తు పూర్వాపేక్షో పరోత్పత్తిః తత్రైవం ఇవాంతస్య కారకాణాదన్యోన్యాన

అభావః కల్పితోఽర్థో వస్త్వనుగత ఇవ ఏవ సర్వపురుషేషు గమ్యతే న పునః పురుషవ్యతిరిక్తో ధర్మః కశ్చిదస్తి ఉదాహరణాంతరమాహ। తథాను
త్పత్తిధర్మేతి। ప్రమాణవిపర్యయాభ్యామన్యా న వికల్పవృత్తిరితి వాదినో వచః ప్రతిపాదితే ప్రతిబోధనాయోదాహరణప్రపంచ ఇతి మం
తవ్యం॥ అభావప్రత్యయాలంబనా వృత్తిర్నిద్రా ॥ అధికృతం వా వృత్తిపదమనువాదకం ప్రమాణవిపర్యయవికల్పస్మృతీనాం వృత్తిత్వం
ప్రతిపాదితత్వాత్తాసామపి ప్రతిపత్తిరతస్తదనువాదః విశేషవిధానాయ నిద్రాయాస్తు వృత్తిత్వే పరీక్షకాణాం విప్రతిపత్తిరితి వృత్తిత్వం విధే
యం। న చ ప్రకృతమనువాదకం విధానాయ కల్పత ఇతి పునర్వృత్తిగ్రహణం। జాగ్రత్స్వప్నవృత్తీనామభావస్తస్య ప్రత్యయః కారణం బుద్ధిస-
త్త్వాచ్ఛాదకం తమస్తదేవాలంబనం విషయో యస్యాః సా తథోక్తా। వృత్తిర్నిద్రా బుద్ధిసత్త్వం హి త్రిగుణం యదా సత్త్వరజసీ అభిభూయ సమ
స్తకరణావరకమావిరస్తి తమస్తదా బుద్ధేర్విషయాకారపరిణామాభావాదుద్భూతతమోమయీం బుద్ధిమవలంబమానః పురుషః సుషుప్తో
ఽన్తస్సంజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే। కస్మాత్పునర్నిరుద్ధకైవల్యయోరివ వృత్త్యభావ ఏవ న నిద్రేత్యత ఆహ। సా చ సంప్రబోధే ప్రత్యవమర్శాన్యథానుపపత్తేః కారణ
రాం ప్రత్యయవిశేషః। కథం యదా హి సత్త్వసచివం తమ ఆవిరస్తి తదైవ ప్రత్యవమర్శః సుఖమహమస్వాప్సమితి। సుఖమహమస్వాప్సం ప్ర
సన్నం మే మనః ప్రజ్ఞాం మే విశదీకరోతీతి స్పష్టేతరేతి। యదా తు రజఃసచివం తమ ఆవిరస్తి తదైవ ప్రత్యవమర్శ ఇత్యాహ దుఃఖమహం
అస్వాప్సం స్త్యానం మే మనః కర్మణ్యం మే కస్మాద్యస్మాద్భ్రమత్యనవస్థితం నితాంతం ... రజస్సహితం తమస్సు ... స్యాపి ప్రబుద్ధస్య ప్ర
త్యవమర్శమాహ।-

10 విపర్యయాంతర్గతః। తేనార్థస్తు వస్తుశూన్యత్వేపి ప్రమాణాంతర్గతిం నిషేధతి। శబ్దజ్ఞానమాహాత్మ్యనిబంధనత్వాత్ విపర్యయాంతర్గతిం। ఏత
దుక్తం భవతి। క్వచిదభేదే భేదమారోపయతి। క్వచిద్భేదేऽభేదమారోపయతి। క్వచిత్పునర్భిన్నానామభేదం తథాభేదస్యాభేదస్య చ వస్తునో భావాత్
తదాభాసో వికల్పో న ప్రమాణం। నాపి విపర్యయో వ్యవహారావిసంవాదాదితి। తత్ర ప్రసిద్ధముదాహరణమాహ తత్ర యథేతి। కిం విశేష్యం కేన వ్య
పదిశ్యతే విశేష్యతే। న హ్యభేదే విశేష్యవిశేషణభావః। న హి గావో గవా విశేష్యంతే కిం తు భిన్నేన చైత్రేణ। తదిదమాహ భవతి చ వ్యపదేశః విశేష
ణవిశేష్యభావ ఇతి యావత్ తస్మిన్ వృత్తిః వాక్యస్య యథా చైత్రస్య గౌరితి। శాస్త్రీయముదాహరణాంతరం సముచ్చినోతి। తథేతి। ప్రతిషిద్ధా
వస్తునః పృథివ్యాదేర్ధర్మాః పరిస్పందరూపాస్తద్విరక్తః। తేన నిష్క్రియః పురుషః। న ఖలు సాంఖ్యీయసిద్ధాంతే కాణాదానామివ [illegible]దస్తి వ
స్తుధర్మః యేన పురుషో విశిష్యేత స్వధర్మః। క్వచిత్తథాతః ప్రతిషిద్ధా వస్తుధర్మా ఇతి। ఏతస్యార్థః। ప్రతిషేధవాక్యప్రయోగః ప్రతిషిద్ధాః న ౧౦
వస్తుధర్మాణాం తదవిశిష్టతాం। ప్రభావాభావయోరసంబంధాదభవతద్వాప్రతీతిరితి। శాకటేయముదాహరణమాహ తిష్ఠతి బాణ ఇతి। య
థా హి పచతి భినత్తీత్యత్ర పూర్వాపరీభూతః కర్మక్షణప్రచయ ఏకఫలావచ్ఛిన్నః ప్రతీయతే ఏవం తిష్ఠతీత్యత్రాపి పూర్వాపరీభావమ
హం సాధిష్ఠో స్థాస్యతి స్థిత ఇతి। నను వపధుపాతేవత్ పూర్వాపరీభూతయోరవస్థానక్రియయోర్బాణాద్భిన్నయోర్బాణస్య వ్యపదేశ ఇత్యత ఆ
హ। గతినివృత్తౌ ధాత్వర్థమాత్రం గమ్యతే। గతినివృత్తిరేవ హ్యవస్థితా తస్యా అపి భావరూపత్వం తత్రాపి పూర్వాపరీభావస్తస్యా ఆరోపితో నా
పరంపరేత్యర్థః॥

యస్య స తద్ధర్మత్వం స్వకారకాకారణ ఇత్యర్థః నను యది కారణవికారోఽబుద్ధిస్థ రజసో తోసేరూప్యం కేనప్రకారేణ దృష్ట ఇత్యత ఆహ। తత్ప్రగ్రహణేతి।
గ్రహణేవము పాదానం। న పృథ్వీ అత్రసూక్ష్మపాదానం సంభవతి తదనేనాంతర్ధిగతమిదం ఉపాదానం బుద్ధిరిత్యుక్తం గ్రహణాకారో గ్రహణరూపం ప్రా
ప్య ప్రధానం యస్యాః సా తద్ధర్మకత్వా వికల్పిత ఇత్యుక్తం దేహే గుణప్రధానభావ ఇతి గ్రాహ్యాకారః పూర్వః ప్రధానో యస్యాః సా తద్ధర్మకత్వా ఇద
మేవ గ్రాహ్యాకారస్య గ్రాహ్యస్య పూర్వత్వం యద్వృత్త్యంతరవిషయీకృతస్యాప్యర్థస్య తదనేనవృత్త్యంతరవిషయీకృత ఏవ ఉపరాగో స్మృతిరిత్యుక్తం
భవతి సోఽయమసంప్రమోష ఇతి న వృత్త్యంతరేణ సంప్రమోషః తర్హి యతీతాదితి త్రాదేర తత్స్య దేశకాలాంతరానుభూతస్య అనుభూ
తపర దేశకాలాంతర సంబంధం జ్ఞాత్వా ఇత్యత ఆహ। సామవాయికేతి। భావితాః కేవలతాః స్మర్తవ్యా యయా సా తద్ధర్మకత్వా అభావితేత్యాది క్రమ
కేవలితాః పారమార్థికా ఇతి యావత్। నేయం స్మృతిరపి తు విపర్యయ సంశయసంకల్పాదౌపపన్నత్వాత్ స్మృత్యాభాసత్వమప్యాం స్మృతిరుక్తా ప్రమా
ణాంభాసమివ ప్రమాణమితి భావః కేచిత్తు పునరంతే స్మృతేరుపన్యాస ఇత్యత ఆహ। సర్వాః స్మృతయ ఇతి। అనుభవప్రాప్తిః ప్రాప్తిపూర్వా వృత్తిః స్మృతిః
తతః స్మృతీనాముపజనన ఇత్యర్థః నను యే పురుషం క్లిశ్యంతి తా నిరోద్ధవ్యాః పంచ వృత్తయః క్లేశరూపా తథా న వృత్తయః తత్రైమర్థమాసాం నిరో
ధ ఇత్యత ఆహ సర్వా ఏతా ఇతి సుగమం॥ నిరోధోపాయం పృచ్ఛతి అథేతి। సూత్రేణోత్తరమాహ॥ అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధః॥
అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిరోధే బినయుత ద్వైవాంతరవ్యాపారభేదేన సముచ్చయో న తు వికల్ప ఇత్యాహ। చిత్తనదీతి। ప్రారంభ్య ప్రబంధః। ని

గాఢం మూఢోహమస్వాప్సం గురూణి మే గాత్రాణి క్లాంతం మే చిత్తమలసం ముషితమివ తిష్ఠతీతి। సాధ్వస వృత్తిరేకేషాం తుల్యాతిరేకమావాం
సఖల్వయమితి। ప్రబుద్ధస్య ప్రబుద్ధమాత్రస్య తదాశ్రితాస్స్మృతిబోధకత్వాత్ ప్రత్యయానుభవే స్మృత్యభావకారణాన్యనుభవేనేత్యర్థః॥ నను ప్రమాణా-
దయో వృత్తయో దర్శనవ్యవహారాదికారణాం నిరుద్ధ్యంతాం సమాధిప్రతిపక్షత్వాన్నిద్రాయాస్తు కా గ్రస్తేత్యాశయ్యాహ। తత్కథం సమాధిప్రతిపక్షత్వాత్
11 ఆహ। సా చ సమాధావితి ఏకాగ్రస్య లక్షణాపి తామసత్వేన నిద్రా సబీజనిర్బీజస్య సమాధేః ప్రతిపక్షేతి సాపి నిరోద్ధవ్యేత్యర్థః॥
॥ అనుభూతవిషయాసంప్రమోషః స్మృతిః॥ ॥ ప్రమాణాదిభిరనుభూతే విషయే యోఽసంప్రమోషః ఽస్తేయ స్సా స్మృతిః। సంస్కారమాత్ర-
జన్యం జ్ఞానం స్మృతిః సంస్కారకారణానుభవావభాసితో విషయః అనుభూతః తదధికవిషయపరిగ్రహః సంప్రమోషః సోయం తస్యా ధర్మః అసంప్రమోష-
స్సోయం ఇష్టస్స్మృతిః అసంప్రమోష ఇతి యుక్తం భవతి। సర్వే ప్రమాణాదయోనధిగతమర్థం సామాన్యతః ప్రకారతో వాధిగమయంతి। ౧౧
స్మృతిః పునః పూర్వానుభవమర్యాదాం నాతిక్రామతి। తద్విషయా తదూనవిషయా వా న తు తదధికవిషయా సోయం వృత్త్యంతరాద్విశేషః
స్మృతేరితి। కిం ప్రత్యయస్యేతి గ్రాహ్యప్రధానాదనుభవస్య స్వానుభవాభావాదుభయసంస్కారో గ్రాహ్యమేవ స్మారయతీతి భావః। అ-
నుభవమాత్రజన్యేతి తదాద్యనుభవమేవేతి విమృశ్యోపపత్తిం తదుభయస్య రూపమవధారయతి గ్రాహ్యప్రధానాయా గ్రాహ్యైపరత్వాత్ పర-
మార్థతస్తు గ్రాహ్యగ్రహణోభయం తయోరాకారం స్వరూపం నిర్భాసయతి ప్రకాశయతి బుద్ధిం బుద్ధేం తాదృశమంజన సమాకారా

ప్రకృతిలయత్వం ప్రాప్తం । తత్ప్రాప్తి విషయే ఆనుశ్రవికవిషయే వితృష్ణస్య వా స్వర్గాదిప్రాప్తి విషయే వితృష్ణస్యేతి । ననుయదివైతృష్ణ్యమా-
త్రం వైరాగ్యం తదాంతవిషయాప్రాప్తావపి తద్దర్శనే తి వైరాగ్యం స్యాదిత్యత ఆహ । దివ్యాదివిషయేతి । న వైతృష్ణ్యమాత్రం వైరాగ్యం అపితు దివ్యా-
దివ్యవిషయసంప్రయోగేపి చిత్తస్య అనాభోగాత్మికతామేవ పశ్యతి హేయోపాదేయశూన్యా ఆసంగభ్యే పరహితా, ఉపేక్షా బుద్ధిర్వ-
శీకారసంజ్ఞా । కుతః పునరియమిత్యత ఆహ । ప్రసంఖ్యానబలాదితి తాపత్రయపరీతతా విషయాణాం తారం దోషస్య పరిభావనయా
తత్ప్రసంఖ్యానం ప్రసంఖ్యానేన తద్బలాదిత్యర్థః । యతమానసంజ్ఞా వ్యతిరేకసంజ్ఞా ఏకేంద్రియసంజ్ఞా వశీకారసంజ్ఞా చేతి
చతస్రః సంజ్ఞా ఇత్యాగామినః రాగాదయః కషాయాశ్చిత్తవర్తినస్తైరింద్రియాణి యథాస్వం విషయేషు ప్రవర్త్యంతే తన్మా ప్రవ-
ర్తయిషతేంద్రియాణి తత్తద్విషయేష్వితి తత్పరిపాచనాయారంభః ప్రయత్నస్సా యతమానసంజ్ఞా తదారంభే సతి కేచిత్కషాయాః
పచ్యంతే పచ్యంతే చ కేచిత్ తత్ర పక్ష్యమాణాః కషాయాః పక్వానాం వ్యతిరేకేణావధారణం వ్యతిరేకసంజ్ఞా ఇంద్రియప్రవర్తనాసమర్థతయా
పక్వానాం ఔత్సుక్యమాత్రేణ మనసి వ్యవస్థానం సైకేంద్రియసంజ్ఞా ఔత్సుక్యమాత్రస్యాపి నివృత్తిరుపస్థితేష్వపి దివ్యాదిష్వవిష-
యేష్వపేక్షాబుద్ధిసంజ్ఞాత్రయాత్పరా వశీకారసంజ్ఞా ఏతస్యైవ పూర్వాసాం చరితార్థత్వాన్న తాః పృథగుక్తా ఇతి సర్వమవదా-
తం ॥ "అపరం వైరాగ్యముక్త్వా పరమాహ । తత్పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైతృష్ణ్యం ॥ "అపరవైరాగ్యస్య పరం వైరాగ్యం ప్రతి-

మ్నతాం గంభీరతాం ప్రగాఢతేతి యావత్। ॐ తత్రాభ్యాసస్య స్వరూపప్రయోజనాభ్యాం లక్షణమాహ॥ తత్ర స్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః॥ తద్వ్యా
చష్టే చిత్తస్య వృత్తిరహితస్య రాజసతామసవృత్తిరహితస్య ప్రశాంతవాహితా విమలతా సాత్త్వికవృత్తిప్రవాహ ఐకాగ్ర్యతా స్థితిః తదర్థం ఇతి స్థితా
వితి నిమిత్తసప్తమ్యాం వ్యాఖ్యాతా। తద్ధ్యానమనుష్ఠాపనం యత్నేతి ప్రయత్న ఏవ పర్యాయాభ్యాం విశదయతి వీర్యముత్సాహ ఇతి।–
12 తస్మిన్నాయోనితామాహ। తత్సంపిపాదయిషయా తదితి స్థితిం పరామృశతి। ప్రయత్నస్య విషయమాహ। తదాప్తి భనేతి। స్థితిసాధనాన్యంతరం
గబహిరంగాణి యమనియమాదీని సాధనాన్యంబరః తేష్వావ్యాపారో యోనఫలమనువర్తత ఇతి। నను వ్యుత్థానసంస్కారేణానాదినా పరిపంథినా
ప్రతిబద్ధోఽభ్యాసః కథం స్థిత్యై కల్పత ఇత్యత ఆహ॥ స తు దీర్ఘకాలనైరంతర్యసత్కారాసేవితో దృఢభూమిః॥ సోఽయమభ్యా-
సో విశేషణత్రయసంపన్నః సన్ దృఢావస్థో న సహసా వ్యుత్థానసంస్కారైరభిభూతః స్థితిరూపవిషయో భవతి యది పునరేవం భూతమభ్యా ౧౨
సం కృత్వాప్యుపరమేత్ తతః కాలపరివాసేనాభిభూయేత తస్మాన్నోపరంతవ్యమితి భావః॥ వైరాగ్యమాహ॥ దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృ
ష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యం॥ ॥చేతనాచేతనేషు విషయేషు వితృష్ణస్యాహ స్త్రియ ఇతి ఐశ్వర్యమాదిపదార్థం అనుశ్రవో వే
దస్తతోఽధిగతా ఆనుశ్రవికాః స్వర్గాదయః స్త్రాపి వైతృష్ణ్యమాహ స్వర్గేతి॥ దేహవారరహితా విదేహాః కరణేషు లీనాః తేషాం భావో
వైదేహ్యం దేవత్వం। అన్యే తు ప్రకృతిమేవాత్మానమభిమన్యమానాః ప్రకృత్యుపాసకాః ప్రకృతౌ సాధికారాయామేవ లీనాస్తేషాం భావః

ఽధితి భావః। కృతం ప్రాప్తం। యతః పూర్వేకాః క్లేశప్లవాః క్లేశాః అవిద్యాదయస్సవాసనాః। సన్మస్సి ధర్మాధర్మధర్మసమూహో భవస్య బన్న
మరణప్రబంధస్య సంక్రమః ప్రాణినాం తస్యాతః కైవల్యమిత్యత ఆహ ఛిన్న ఇతి। శిష్టాని నిష్పంధీని పర్వాణి యస్య స తథోక్తః ధర్మాధర్మాదిస-
మూహాస్య సమూహాంకారాన్నః పర్వాణి తాని క్లిష్టాని। నహి బాహుజంతుః మరణఛిన్నప్రబంధేన ఖ్యాత్యేహి సోఽయం భవసంక్రమః క్లేశప్ర
యోఽచ్ఛిన్నః యథావక్ష్యతి క్లేశమూలః కర్మాశయః సతిమూలే తద్విపాక ఇతి। ననుప్రసంఖ్యానపరిపాకం ధర్మమేఘం వనిరోధమంతరా-
కేంతదస్య యద్జ్ఞానప్రసాదమాత్రమిత్యత ఆహ జ్ఞానస్యైవేతి ధర్మమేఘ ఏవ పరం వైరాగ్యం నాన్యత్ యథావక్ష్యతి ప్రసంఖ్యానేప్యకుస-
దస్య సర్వథా వివేకఖ్యాతేర్ధర్మమేఘస్సమాధి స్తదా సర్వావరణమలాపేతస్య జ్ఞానస్యానంత్యాత్ జ్ఞేయమల్పమితి న తస్మాత్ ఏతస్య హానాంతరే
యకేమవినా భావి కైవల్యమితి॥ ఉపాయమభిధాయ సప్రకారముపేయకథనాయోపక్రమతి। అథోపాయద్వయేనేతి॥ వితర్కవిచారానందాస్మి
తారూపానుగమాత్సంప్రజ్ఞాతః॥ సంప్రజ్ఞాతపూర్వకత్వాదసంప్రజ్ఞాతస్య ప్రథమం సంప్రజ్ఞాతోపవర్ణనం। సంప్రజ్ఞాతసామాన్యం
వితర్కవిచారానందాస్మితానాం రూపైస్స్వరూపైరనుగమాత్ ప్రతిపత్తవ్యం వితర్కం వివృణోతి వితర్కస్వేతి స్వరూపసాక్షాత్కారవతీ-
ప్రజ్ఞా ఆభోగః స చ స్థూలవిషయత్వాత్స్థూలః యదా హి ప్రాథమికో యోగానుష్ఠః స్థూలమేవలక్ష్యం విద్ధ్వా సూక్ష్మం। ఏవం ప్రాథమికో
యోగీ స్థూలమేవ పాంచభౌతికం చతుర్భుజాదిధ్యేయం సాక్షాత్కరోత్యథ సూక్ష్మమితి। ఏవం వితర్కస్యాలంబనే సూక్ష్మ ఆభోగః స్థూలతా

13

కారణత్వం తత్ర పరత్వరమాదర్శయతి దృష్టానుశ్రవికవిషయదోషదర్శీ విరక్త ఇత్యనేనైవాపరవైరాగ్యం దర్శితం పురుషదర్శనాభ్యాసాదాగ
మాపాయోర్ణవ దేశసమధిగతస్య పురుషస్య దర్శనం తస్యాభ్యాసః ప్రకర్షగమనం పౌనఃపున్యేన నిషేవణం తస్మాత్ తస్య దర్శనస్య శుద్ధిః రజస్తమఃపరి
హారాత్ యా సత్వైకతానతా తయా యో గుణపురుషయోః ప్రకర్షేణ వివేకః పురుషఖ్యాతిర్ద్వారానంతరస్వభావరతాం గుణానామితి తేనాప్యాయితా ఖు
ద్ధిర్యస్య యోగినస్తస్య తాఖ్యాతిః తదనేన ధర్మమేఘాఖ్యస్య సమాధిరుక్తః స తదా భూపాలయోగీ గుణేభ్యో వ్యవస్థితధర్మకేభ్యః సర్వధావి
వశ్యే రక్తస్య పురుషాన్యతాఖ్యాతి తావపి గుణాత్మికా యాం యా బుద్ధి రక్త ఇతి। తత్ర సత్త్వద్వయం వైరాగ్యం పూర్వం పావైరాగ్యం సత్వసముద్ర
కేవిధూతతమసి రజః కణకలంకసంపృక్తే చిత్తసత్వే తప్తతాపికానామపి సమానం తెనైవ ప్రకృతిలయా ఖభావః యథోక్తం వైరా ౧౩
గ్యాత్ ప్రకృతిలయ ఇతి తత్ర తయోర్ద్వయోర్మధ్యే యదుత్తరం తజ్ఞానప్రసాదమాత్రం మాత్రగ్రహణేన. నిర్విషయతాం సూచయతి త
దేవపాదవృత్తం చిత్తసత్వం రజోలేశమలేనాపి అపరామృష్టమసత్త్వ శ్రయో అత ఏవ జ్ఞానప్రసాదజ్ఞ ఇత్యుక్తే చిత్తసత్వం పాప్రసాదస్వభా
వమపి రజస్తమస్సం పర్కాన్నాభినతాముపభవతి వైరాగ్యాభ్యాసవిమలవారిధారాక్షాంత సమస్తరజస్తమోమలం స్వతిప్రసన్నం జ్ఞాన
ప్రసాదమాత్ర పరిశేషం భవతి తస్య గుణాననుపాదేయత్వాయ దర్శయతి। యస్మిన్నుదయే సతి యోగీ ప్రత్యుదితఖ్యాతిః ఖ్యాతివిశేషసతే వ
ర్తమానఖ్యాతిమాని స్వార్థః ప్రాపణీయం ప్రాప్తం యదా ప్రాప్తి జీవన్నేవ విద్వాన్ ముక్తో భవతి సంస్కారమాత్రస్య చ్ఛిన్నమూలస్య సిద్ధస్య

ఘు సమాధిశ్శేవమానో నితాంతవిగలితరజస్తమోమలాద్బుద్ధిసత్త్వాదుపజాతస్సుఖమయో తిత్రమెుఽప్రవర్తమానోఽనంతో విషయావధ్యదర్శీ
సమస్తవిషయపరిత్యాగాత్సుఖరూపప్రతిష్ఠః సన్నిరాలంబనస్సంస్కారమాత్రశేషస్య నిరాలంబనస్య సమాధేః కారణముపపద్యతే సారూప్యాది
తి । ఆలంబనీకరణమాత్రయుక్తమస్త్వావస్థాప్రాప్తమివ వృత్తిరూపతాయాః కరణాత్ నిర్బీజో నిరాలంబనః అథవా బీజం క్లేశకర్మా
శయాస్తే నిష్క్రాంతా యస్మాత్స తథా నిరోధసమాధిరవాంతరభేదం వర్ణనోపాదానాంగమాదర్శయతి । స ఖల్వయం నిరోధసమాధి
ర్ద్వివిధః ఉపాయప్రత్యయో భవప్రత్యయశ్చ ఉపాయో వక్ష్యమాణః శ్రద్ధాదిః ప్రత్యయః కారణం యస్య నిరోధసమాధేస్స ఉపాయప్రత్యయః భవం
తి జాయంతేఽస్యాం జంతవ ఇతి భవోఽవిద్యా భూతేంద్రియేషు వా వికారేషు ప్రకృతిషు వాఽవ్యక్తమహదహంకారపంచతన్మాత్రేష్వనాత్మ
స్వాభినివిష్టా భవతి సైరిక్షితానాం వైరాగ్యసంపన్నానాం స ఖల్వయం భవప్రత్యయః కారణం యస్య నిరోధసమాధేస్స భవప్రత్యయః । తత్ర తయో
ర్మధ్యే ఉపాయప్రత్యయో యోగినాం మోక్షమాణానాం భవతీతి విశేషవిధానేన శేషస్య ముముక్షుసంబంధం నిషేధతి ॥ తేషాం తత్ప్రాగ్భ
వప్రత్యయ ఇత్యత్ర సూత్రమాహ ॥ భవప్రత్యయో విదేహప్రకృతిలయానాం ॥ విదేహాశ్చ ప్రకృతిలయాశ్చ తేషామిత్యర్థః
తదర్థమనుష్ఠే విదేహానాం దేవానాం భవప్రత్యయో భూతేంద్రియాణామన్యతమమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నాస్తదుపాసనయా తద్వాసనావాసితాం
తఃకరణాః పిండపాతానంతరమింద్రియేషు భూతేషు లీనాస్సంస్కారమాత్రావశేషమనసః షాట్కౌశికశరీరరహితాః విదేహాః । తేష్వ

రూఢస్తత్సూక్ష్మరూపం వితర్కస్తత్ర లింగాలింగవిషయో విచారః । తదేవం గ్రాహ్యవిషయం దర్శయిత్వా గ్రహణవిషయం దర్శయతి ॥ ఆనంద ఇ
తి । ఇంద్రియేష్వాలంబనేషు చిత్తస్యాభోగః ఆహ్లాద ఆనందః ప్రకాశశీలతయా ఇంద్రియాణి సత్త్వప్రధానాదహంకారాదింద్రియాణ్యుత్పన్నాని సత్త్వం
14 సుఖమితి తాన్యపి సుఖానీతి తస్మిన్నాభోగ ఆహ్లాద ఇతి గ్రహణవిషయం సంప్రజ్ఞాతమాహ ॥ ఏకాత్మికా సంవిదితి అస్మితాం ప్రత్యవమర్శేంద్రి-
యాణి తేన్యేషామస్మితా సూక్ష్మరూపం సాంఖ్యానాం గ్రహీత్రా సహ బుద్ధేరేకాత్మికా సంవిదితి తస్యాం చ గ్రహీతురంతర్భావాద్భవతి గ్రహీతృ
విషయః సంప్రజ్ఞాత ఇతి । చతుష్టయమప్యవాంతరవిశేషమాహ । తత్ర ప్రథమ ఇతి । కార్యం కారణానుప్రవిష్టం న కారణం కార్యే తదయం
స్థూల ఆభోగః స్థూలసూక్ష్మేంద్రియాస్మితాకారణైశ్చతుష్టయానుగతో భవతీతి ఉత్తరేతు త్రిద్వ్యేకకారణకాః త్రిద్వ్యేకరూపా భవంతీతి ౧౮
ల సంప్రజ్ఞాతాం త్వినత్తి సర్వ ఏవ ఇతి । క్రమప్రాప్తమసంప్రజ్ఞాతమవతారయితుం పృచ్ఛతి అథేతి ॥ విరామప్రత్యయాభ్యాసపూర్వః సం
స్కారశేషోఽన్యః ॥ పూర్వపదేనోపాయకథనముత్తరాభ్యాం చ స్వరూపకథనం మధ్యమం పదం వివృణోతి సర్వవృత్తీతి । ప్రథమం తదం-
త్యమనుష్ఠేయం తత్పరమితి విరామో వృత్తీనామభావస్తస్య ప్రత్యయః కారణం తస్యాభ్యాస ఆదరనుష్ఠానం పౌనఃపున్యం తదేవ పూర్వం యస్యేస
తథా । అథాపరం వైరాగ్యం నిరోధకారణం కస్మాన్నభవతీత్యత ఆహ । సాలంబనో హీతి । కార్యసరూపం కారణం యుజ్యతే న విరూపం విరూ
పం చాపరవైరాగ్యం సాలంబనం నిరాలంబనసమాధినా కార్యేణ తస్మాన్నిరాలంబనాదేవ జ్ఞానప్రసాదమాత్రాత్తస్యోత్పత్తియుక్తా ధమమే

పృత ఆహ శ్రద్ధా చేతసస్సంప్రసాదః సాంగోపాంగయోగోపదేశసమాధిసమధిగతతద్విషయో భవతి చేతసస్సంప్రసాదో౽భిరుచిరభీప్సా
శ్రద్దధానం క్రియాదిష్వర్థేష్వభిమానినామభిరుచిరసంప్రసాదో౽హసః వ్యామోహమూలత్వాదిష్వర్థః। కుతో సాం వేవ శ్రద్ధేత్యత ఆహ సా
హి జననీవ కల్యాణీ యోగినం పాతి విమార్గయాతఖిన్నాన్నర్థాత్ సేయం యమీభవిశేషజ్ఞప్రమాణవిషయం ప్రయత్నం ప్రసూతేత్యా
హ తస్య శ్రద్దధానస్య తస్య వివరణం వివేకార్థినో వీర్యముపజాయతే స్మృతిర్ధ్యానమనాకులమవిక్షిప్తం సమాధీయతే యోగాంగసమాధి
యుక్తం భవతి। యమనియమాదీనాం తదీయకే సమాధ్యుపన్యాసనవ యమనియమాదయో౽పి సూచితాః। తదేవమఖిలయోగాంగసంపన్నస్య
సంప్రజ్ఞాతో జాయతే జ్ఞాత్వా హ సమాహితచిత్తస్యేతి ప్రజ్ఞాయా వివేకః ప్రకర్ష ఉపజాయతే సంప్రజ్ఞాతపూర్వమసంప్రజ్ఞాతో యాదమాహ।
తదభ్యాసాత్ తత్రైవ తత్ర ద్వ్యుమిపారంపర్యతద్విషయా వైరాగ్యాదసంప్రజ్ఞాతస్సమాధిర్భవతి। సాంప్రతం వక్ష్యమాణః సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిపూ
పూర్వోపానిరోధశ్చిత్తమఖిలకార్యకరణాన పరిణామమధికారాదవసాదయతి నను శ్రద్ధాదయస్సర్వేషాం యోగినాం ఉపాయాస్సర్వేషామ
విశేషేణ సమాధిర్భవేదస్యతాం భవ్యస్యేతి తస్య కస్యచిత్ సిద్ధిః కస్యచిదసిద్ధిః కస్యచిచ్చిరేణ సిద్ధిః కస్యచిచ్చిరతరేణ కస్యచిత్ క్షిప్రమిత్యత ఆహ [illegible] తే
ఖలు నవ యోగినో భవంతి ఉపాయాశ్శ్రద్ధాదయో మృదుమధ్యాధిమాత్రాః [illegible] ప్రాగ్భవీయసంస్కారాదృష్టవశాత్ ఉపాయాంత తథోక్తాః।
సంవేగో వైరాగ్యం తదపి మృదుమధ్య[illegible]తీవ్ర [illegible] [illegible] ప్రాగ్భవీయవాసనాదృష్టవశాదేవేతి। తేషు యాదృశే సతి శీఘ్రసిద్ధిస్తద్దర్శయతి

సంస్కారమాత్రోపయోగేనచిత్తేన కైవల్యపదమివానుభవంతః ప్రాప్నువంతః విదేహాః । ప్రవృత్తిరేషాంచ కైవల్యేన సారూప్యం సాధికారసంస్కారశేష॰
తాంశ్చ వైరూప్యం సంస్కారమాత్రోపభోగేనేతి వ్యాఖ్యాతః । తస్యార్థః । సంస్కారమాత్రమేవోపభోగో యస్య నచుచిత్తవృత్తిరిత్యర్థః । ప్రా
ప్తావధయస్సంస్కారపరిపాకం తథాజాతీయకమతివాహయంతి క్రామంతి పునరపి సంస్కారే విశంతి । తథాచ వాయుప్రోక్తం । దశమన్వంతరా
15 ణీహ తిష్ఠంతీంద్రియచింతకాః । భౌతికాస్తు శతం పూర్ణమితి । తథా ప్రకృతిలయాశ్చ అవ్యక్తే మహదహంకారపంచతన్మాత్రేష్వన్యతమదాత్మత్వే
న ప్రతిపన్నాస్తదుపాసనయా తద్వాసనావాసితాంతఃకరణాః పిండపాతానంతరమవ్యక్తాదీనామన్యతమస్మిన్ లీనాస్సాధికారే చరితార్థే
ఏవంచాచరితార్థత్వే తస్మిన్బుద్ధివివేకఖ్యాతిమవిజ్ఞాయ దజ్ఞనితసత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతేసంబంధేతస్యాచరితార్థస్యాస్తి సాధికారతేతి సాధికా
రే చేతసి ప్రకృతిలీనే కైవల్యపదమివానుభవంతి యావన్న పునరావర్తతే అధికారవశాచ్చిత్తమితి ప్రకృతిసామ్యముపగతమప్యవధిం ప్రా ౧౫
ప్య పునరపి ప్రాదుర్భవతి యథాహి వివిక్తాః యథావర్షాతిపాతే మృద్భావముపగతో మండూకదేహః పునరంభోదవారిధారావసేకాన్మండూ
కదేహభావమనుభవతీతి తథాచ వాయుప్రోక్తం । సహస్రంత్వభిమానికాః । బౌద్ధా దశసహస్రాణి తిష్ఠంతి విగతజ్వరాః । పూర్ణంశతస
హస్రంతు తిష్ఠంత్యవ్యక్తచింతకాః । పురుషం నిర్గుణం ప్రాప్య కాలసంఖ్యా నవిద్యత ఇతి । తదస్య పునర్భవప్రాప్తిహేతుతయా హేయత్వం సిద్ధం ॥ యో
గినాంతు సమాధిరుపాయప్రత్యయ ఇత్యాహ ॥ శ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధిప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషాం ॥ నత్వింద్రియాదిచింతకాం అపిశ్రద్ధావంతో వే

॥ ఏవ వర్తమానానాం సాంసారిత్వే పురుషే వ్యపదిశ్యమానే తస్మాత్ । సహి తత్ఫలస్య భోక్తా చేతయితేతి తస్మాత్పురుషతత్త్వాదీశ్వరస్యాపి తస్యం బంధః
ప్రాప్నోతీతి తత్ప్రతిషేధ ఉపపద్యతాం నామ । యో హ్యన్యేన బుద్ధ్యైనాపి పురుషమాత్రసాధారణేన భోగేనాపరామృష్టః స పురుషవిశేష ఈశ్వరః ।
విశిష్యత ఇతి విశేషః పురుషాంతరాద్భువవచ్ఛిద్యత ఇతి విశేషపదస్య వ్యావర్త్యం దర్శయితుకామః పరిమోదనాపూర్వం పరిహారతి కైవల్యం ప్రాప్తాస్తు వర్హి
తి ప్రకృతిలయానాం ప్రాకృతికో బంధః వైకారికో బంధో విదేహానాం దక్షిణాదిబంధో దివ్యాదివ్యవిషయభోగభాజాం తాన్యమూని త్రీణి
బంధనాని । ప్రకృతిభావనాసంస్కృతమనసాం హి దేవానాం పూర్వాంతరమేవ ప్రకృతిలయతాముపపన్నా ఇతరేషాం పూర్వో బంధో యః ప్రబుద్ధా
య ఇతి తేనోత్తరకో ఽవిధానమాత్రమిహ తు పూర్వాపరకోటి నిషేధ ఇతి । సంక్షిప్య విశేషం దర్శయతి । స తు సదైవ ముక్తః సదైవేశ్వ
ర ఇతి జ్ఞానక్రియాశక్తిసంపదైశ్వర్యం । అత్ర పృచ్ఛతి । యో సావితి । జ్ఞానక్రియేహానాశ్రయాశక్తి రపరిణామిన్యాపి సంభవతీతి రజస్తమోభ్యామరహి
త విశుద్ధచిత్తసత్త్వప్రకృష్టయోగవత్త్వే । నహ్యీశ్వరస్య సదా ముక్తస్యావిద్యాప్రభవః చిత్తసత్త్వసముత్కర్షేణ సహ స్వస్వామిభావః సంబంధ ఉపభవతీత్య
త ఉక్తం । ప్రకృష్టసత్త్వోపాదానాదితి । నేశ్వరస్య పృథక్ సత్త్వేన సహావిద్యానిబంధనః స్వస్వామిభావః కింతు తాపత్రయపరీతా
న్ప్రాణినో భవమహార్ణవాదుద్ధరిష్యామి జ్ఞానధర్మోపదేశేన । న చ జ్ఞానక్రియాసామర్థ్యాతిశయసంపత్తిమంతరేణ తదుపదేశోన
వేయమపహారత రజస్తమోమలవిశుద్ధసత్త్వోపాదానం వినేత్యాభ్యసత్త్వప్రకర్షం సముపాదత్తే భగవానపరామృష్టోప్యవిద్యయా ఽవిద్యా

16 సూత్రం । తీవ్రసంవేగానామాసన్న ఇతి సూత్రం శేషం స్పష్టం సమాధేస్సంప్రజ్ఞాతస్య ఫలమసంప్రజ్ఞాతస్తస్యాపి కైవల్యం ॥ మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వా
త్తతోపి విశేషః ॥ నిగదవ్యాఖ్యానేన వ్యాఖ్యాతమితి ॥ సూత్రాంతరం పాతయితుం విమృశతి । కిమస్మాదేవేతి నహి శబ్దః సంశయనివర్తకః ॥–
॥ ఈశ్వరప్రణిధానాద్వా ॥ వాశబ్దః ప్రణిధానాద్ధి విశేషాంతరాద్ధ్యానసారవ్యవహారాయైతాద్వా ఆవర్జితో౽భిముఖీకృత ఈమనుగృహ్ణాతి । అభిధ్యాన
మనాగతార్థేషు ఇదమస్యాభిమతమస్త్వితి తస్మాత్ప్ర న వ్యాపారాంతరేణ శేషం సుగమం । నను చేతనాచేతనాం వ్యాప్యమిదం పుద్ధం నాన్యే నవిశ్వం ఈశ్వ
రశ్చేదచేతనస్య విర్ప్రధానం ప్రధానవికారాణామపి ప్రధానమధ్యపాతాత్ప్రధానత్వేన తస్యైవ ఋణాచేతనత్వాద ధచేతనస్య ధాపి చితిశక్తేర్దానస్యా
దసంసారితయా చాస్మితాదివిశేషేష్వాత ఆర్జవం నం చ హోవా ఖిధ్యానమిత్యాశయవానాహ । అథ ప్రధానేతి ॥ అత్ర సూత్రే హోంతరమాహ ॥ క్లేశ
కర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరః ॥ ॥ అవిద్యాదయః క్లేశాః । క్లిశ్నంతి ఖల్వమీ పురుషం సాంసారికవివిధదుఃఖప్రహా
రేణేతి కుశలాకుశలానీతి ధర్మాధర్మౌ తత్కర్మజత్వాదుపచారాత్కర్మఫలం విపాకో జాత్యాయుర్భోగాః విపాకానుగుణా వాసనా ఆశ ౧౬
ప్రత్యక్షాంచైవ ఆశేరత ఇత్యాశయాః । నహి కేవలజాతినిర్వర్తకం కర్మ ప్రాక్తనం వియ కేవలభోగాయ నావిత్యాం భావనాం న యామ వదభివ్యనక్తి తా
వత్తద్భోగాచితాయభోగాయకల్పతే । తస్మాద్ధ్రువః తితేరభ్యజాంస్యనుభవజన్యా భావనా కేవలవిపాకానుగుణేనేతి । నహ్యమీ క్లేశాదయో బుద్ధిధ
ర్మా నకథంచిదపి పురుషం పరామృశంతి । తస్మాత్పురుష గ్రహం కాందేవ తదపరామర్శసిద్ధిః క్లేశకర్మేత్యాదినేష్వాత ఆహ । తెవమన

నవీశ్వరప్రకృష్టప్రభవం శాస్త్రమితి యుక్తం తచ్చ యుక్తాపి పృథ్వ్యయం ఖ్యాయా దాత్మైశ్వర్యప్రకాశనాయేతి భావః। పరిహరతి। ప్రకృష్టసత్త్వని
మిత్తం। అయమభిసంధిః। మంత్రాయుర్వేదేషు తావదీశ్వరప్రణీతేషు ప్రవృత్తిసామర్థ్యాత్ తదర్థావ్యభిచారవినిశ్చయాత్ ప్రామాణ్యం సిద్ధం। సర్వౌ
షధిభేదానాం తత్సంయోగవిశేషాణాం చ మంత్రాణాం చ తత్ప్రభూణాం వాపోద్ధారే ఽసహస్రైరపి పురుషాయుషైర్దుర్గమత్వాత్ తేప్రమాణాన్నవహా
రశక్తేః కేవలమన్వయవ్యతిరేకౌ న చాగమాదన్వయవ్యతిరేకౌ తాభ్యాం వాగమస్తత్త్వం తానయోరనాదిత్వాదితి ప్రతిపాదయితుం యుక్తం
మహాప్రలయే తత్సంతానయోర్విచ్ఛేదాత్। న చ యదన్యే ప్రమాణాభావః అచిన్త్యం ప్రధానం వికారాన్ బుద్ధ్యాదీన్ ప్రతిపాదయిష్యతే స
దృశపరిణామస్య విసదృశపరిణామతాదృష్టా యథా క్షీరే క్షీరసాదృశ దధిగుడాదిరూపం విసదృశపరిణామస్య పూర్వం సదృశపరిణామతా
సదృష్టా తద్విహాయ ప్రధానేనాపి మహదహంకారాదిరూపవిసదృశపరిణామేన సతా భావ్యం తదా విసదృశపరిణామేనాపి సదృశపరిణా
మశ్నుపసామ్యావస్థా సమమహాప్రలయః తస్మాన్మంత్రాయుర్వేదప్రణయనాత్తావద్భగవతో విగలితరజస్తమోమలావరణతయా
పరితః ప్రద్యోతమానం బుద్ధిసత్త్వమాస్థేయం తథా చ అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసోపదేశపరోఽపి వేదరాశిరీశ్వరప్రణీతస్తద్బుద్ధిసత్త్వప్రకర్షాదేవ
భవితుమర్హతీతి న చ సత్త్వోత్కృష్టే రజస్తమః ప్రచ్ఛాదితవిభ్రమవిప్రలంభసంభవ తత్ప్రసిద్ధం ప్రకృష్టసత్త్వనిమిత్తం శాస్త్రమితి। సర్వవిద
తత్। ప్రకర్షకాష్ఠాతయా ప్రకర్షం బోధయత్సూత్రం శేషవదనుమానం న చేత్ న తావాగమ ఇష్టావ ఆహ ఏతయోరితి నకార్యత్వేన బోధయతి।

17

భిమానినో వా విద్యాయాం ప్రస్థానమవిద్యా భవతి న పునరవిద్యాయామవిద్యాప్రస్థానం సేవమానః నహ్యుక్తైర్యం తోపారామస్థమాయోప్సితాసాంఖ్యప్యాః దర్శ-
యిర్భ్రాంతో భవతి తదిదమాహాచార్యం మస్వరూపం న తాంచ్ఛితమితి। సర్వదేశ దుద్ధిర్భిషయా భగవతా సత్త్వముపాదేయం తదుపాదానస్యైవ తదుద్ధిర్భి
షా౽ప్ర సత్త్వపి ప్రాకృతత్వాత్ తథా చాన్యోన్యస్య సంశ్రయముక్తం తదుక్తం [illegible] శాశ్వతికత్వమితి। భవేదేవం యదిదం ప్రథమయో సర్గస్య భవేదనాదౌ తు సర్గ
వా సంస్కారప్రబంధే సర్గాంతరాణ్యుపముక్తస్య సంజిహాషోర్వధి సమయో పూర్ణే మయా సత్త్వప్రకర్షముపాదేయ ఇతి ప్రణిధానం కృతవాన్ భగవాన్ జ
గత్సంహార [illegible] తదాంవేశ్వర సత్త్వం ప్రణిధానవాసితం ప్రధానసామ్యముపగతమపి పరిపూర్ణే మహాప్రలయావధౌ ప్రణిధానవాసనావశాత్త
థైవేశ్వరరూపేణ సత్త్వభావేన పరిణమతే యథా చైత్రః శ్వః ప్రాతరేవోత్థాతవ్యం మయేతి ప్రణిధాయ సుప్తః ప్రాతరేవోత్తిష్ఠతి ప్రణిధానసం
స్కారాత్ తస్మాదనాదిత్వాదీశ్వర ప్రణిధాన సత్త్వోపాదానయో శాశ్వతికత్వేనాన్యోన్యస్య సంశ్రయః న వేశ్వరస్య చిత్తసత్త్వం మహాప్రలయే ౧౮
పి న ప్రకృతిసామ్యముపైతీతి వాచ్యం యస్మాన్నకదాచిదపి ప్రధానసామ్యం న తత్ప్రధానితేనాపి [illegible] త్రిః అక్లిష్టత్వాత్ ఇష్టధార్యంతరమప్రా
మాణికమాపద్యేత [illegible] తద్వాచ్యయుక్తం ప్రకృతిపురుషవ్యతిరేకే [illegible] తరాభావాత్ సోఽయమాద్య ఈశ్వరస్య శాశ్వతికోత్కర్షః కిం స
నిమిత్తః సప్రమాణకః ఆహోస్విన్నిర్నిమిత్త ఇతి ఉత్తరం తస్య శాస్త్రం నిమిత్తం శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాని। శాస్త్రం యో
దయతి శాస్త్రం పునః కిం నిమిత్తం ప్రత్యక్షానుమానపూర్వం [illegible] స్త్రం న చేశ్వరస్య సత్త్వప్రకర్షే తస్యగుణ ప్రత్యక్షమనుమానం వా౽పి।

గ్రాహ్యాపేక్షయా గ్రహం అసర్వజ్ఞత్వం బహుత్వం శ్రుతం ఏతద్వివర్ధమానం యత్ర నిష్ఠాంతమతిశయాం ఖు సర్వజ్ఞ-ఇతి తదనేన ప్రమేయమా
త్రంకథితం। అత్ర ప్రమాణయతి। అస్తి కాష్ఠాప్రాప్తిః సర్వజ్ఞబీజస్యేతి సాధ్యనిర్దేశః నిరతిశయత్వం కాష్ఠాయాః పరమతిశయవత్త్వాన్నా
స్తీతి తేన నావధిమాత్రం సిద్ధసాధనం। సాతిశయత్వాదితి హేతుః యద్యత్సాతిశయం తత్తత్క్వచిన్నిరతిశయం యథా కువలామలక
బిల్వేషు సాతిశయం మహత్త్వమాత్మని నిరతిశయమితి వ్యాప్తిం దర్శయతి పరిమాణవత్। నను గరిమాదిభిర్గుణైర్వ్యభిచార ఇతి సాం
ప్రతం నహి ఖవయవగరిమాతిశయో గరిమావయవినః కిం త్వపరమాణుష్వపి అంత్యావయవిషు యావంతః కేచన తేషాం సర్వేషాం
ప్రత్యేకవర్తినో గరిమ్ణః సమాహృతగరిమవర్ధమానాభిమానః జ్ఞానం తు న ప్రతిజ్ఞేయం సమాప్యత ఇత్యేకత్ర బహువిషయతయా
త్రం సాతిశయమితి న వ్యభిచారః ఉపసంహరతి యత్ర కాష్ఠేతి। నను సంతి బహవః స్పర్ధకారా బుద్ధార్హతకపిలర్షిప్రభృతయస్త
త్ర సర్వత్రైవ సర్వజ్ఞానభవం స్వస్యానుమానాదిష్వేత ఆహ। సామాన్యేతి। తతస్తు సర్వాంతర్భేదవిశేషప్రతిపత్తిర్విశ్వేత ఆహ తస్యేతి బుద్ధాది
ప్రణీత ఆగమాన్తరేషు నతత్ప్రాగమః సర్వప్రమాణబాధితక్షణికనైరాత్మ్యాదిమార్గోపదేశకత్వేన విప్రలంభకత్వాదితి భావః తేన శ్రుతిస్మృతి
తిహాసపురాణలక్షణాదాగమతః ఆగమ్యంతి బుద్ధిమారోహంతి అస్మాదభ్యుదయనిఃశ్రేయసోపాయా ఇత్యాగమః తస్మాత్ సంజ్ఞాది
శేషప్రతిపత్తిః సంజ్ఞావిశేషః హరినారాయణాదిః శివాద్యేషు ప్రసిద్ధః ఆదిపదేన షడంగతా ధృతా వ్యాపితా సంగృహీతా। యథోక్తం వా
శివ ఈశ్వరా
యుపురాణే।

ఉపదిష్టానాది వాచ్యవాచకసంబంధేన బోధయతీత్యర్థః। ఈశ్వరస్య హి బుద్ధిసత్త్వే ప్రకర్షోఽవర్తత ఇత్యాహ ప్రముపేత ద్వ్యపదేశ్యేన తత్ర వర్తమానేతి। ఉపసం
హరతి। ఏతస్మాదీశ్వరబుద్ధిసత్త్వప్రకర్షవాచకాచ్ఛాస్త్రాదేతద్భవతి జ్ఞాయతే విషయో విషయిణో లక్షణాత్ సదైవేశ్వరస్సదైవ ముక్త ఇతి ఏవం
18 పురుషాంతరాద్వ్యవచ్ఛిద్యేశ్వరాంతరాదపి వ్యవచ్ఛినత్తి తచ్చ తస్యేతి। ప్రతిశయవినిర్ముక్తిమాహ న తావదితి। కుతః। యదేవేతి తస్మాద్యత్రాపి
శయవినిర్ముక్తం తదైశ్వర్యమిష్యత ఆహ తస్మాద్యత్రేతి। ప్రతిశయనిష్ఠాముప్రాప్తానాం మోపహారికమైశ్వర్యమిత్యర్థః। సామ్యవినిర్ము
క్తిమాహ। న చ తత్సమానమితి ప్రాకామ్యమవిహతం ... తావద్విఘాతాదూనత్వం। అనూనత్వే వా ద్వయోరపి ప్రాకామ్యవిఘాతః
కార్యానుత్పత్తిరుత్పత్తౌ వా విరుద్ధధర్మసమారోపితమేకం కార్యముపలభ్యేత తస్మాత్సాతిశయవానానాం ద్వయోరితి। అవిరుద్ధాభిప్రాయ
త్వే వా ప్రధానమీశ్వరస్యేతి మన్యేత ఏకస్యైవ వశానాయుక్తః ఇతి హ్యపూర్వసంభూయకారిత్వే వా న కశ్చిదీశ్వరః। పరిషద్వత్ నిష్కర్షణా
యోగినాం చ పర్యాయాయోగాత్ కల్పనాగౌరవప్రసంగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం తస్మాత్ పూర్వమవదాతం॥ ఏవముపక్రియాజ్ఞానశక్త్యా ౧౫
శాస్త్రం ప్రమాణమభిధాయ జ్ఞానశక్తావనుమానం ప్రమాణయతి॥ ౨౫ తత్ర నిరతిశయం సర్వజ్ఞబీజం॥ ॥ వ్యాచష్టే యదిదమి
తి బుద్ధిసత్త్వపరకాష్ఠోపగమ ఇత్యనేన యదిదమతీతానాగతప్రత్యుత్పన్నానాం ప్రత్యేకం సముచ్చయే వర్తమానానామ
తీంద్రియాణాం గ్రహణం తస్య విశేషణమల్పం బహ్వితి సర్వజ్ఞబీజం కారణం కస్య తత్రాహ దేవాతీతాదిగ్రహణమితి కస్యచిదల్పం కస్యచిద్బహుత
రమితి।

తత్ర స్వసంతానాదిగురువిషయం న త్వనాదిముక్తపరమగురువిషయం ఆదిముక్తేషు కదాచిన్ముక్తేషు విద్యాసు కపిలస్తావత్ క్రమాదివిద్వత్సు
తేషు ఏవ గురురితి కపిలస్యాపి జాయమానమహేశ్వరానుగ్రహజ్ఞానప్రాప్తిః శ్రూయత ఇతి కపిలో నామ విష్ణోరవతారవిశేషః ప్రసి
ద్ధః స్వయంభూర్హిరణ్యగర్భః తస్యాపి సాంఖ్యయోగప్రాప్తిర్వేదే శ్రూయత ఇతి స ఏవేశ్వర ఆదివిద్వాన్ కపిలో విష్ణుర్వా స్వయంభూరితి భావః।
స్వయంభువాం నాంశ్చేశ్వర ఇతి భావః। సంప్రతి భగవతో ప్రణవశబ్దో వాచ్యవిశేషమాహ। స ఏష ఇతి పాతంజలి సూత్రం స ఏష ఇతి॥ సూత్రం॥ స పూర్వేషా
మపి గురుః కాలేనానవచ్ఛేదాత్॥ వ్యాచష్టే పూర్వేషామితి। కాలస్సంవత్సరాదిః అవచ్ఛేదార్థేన అవచ్ఛేదేన ప్రయోజనేనోపావర్తతే న వర్త
తే ప్రకర్షస్యాగతిః ప్రాప్తిః ప్రస్తుతస్యాగమాత్। తదనేన ప్రబంధేన భగవానీశ్వరో దర్శితః॥ సంప్రతి తత్ప్రణిధానం దర్శయితుం తస్య వా
చకమాహ॥ తస్య వాచకః ప్రణవః॥ వ్యాచష్టే వాచ్య ఇతి। తత్రైకేషాం మతం విమర్శయితుం ఏషోపన్యస్యతి। కిమస్యేతి। వాచకత్వం ప్రతిపాదక
త్వమిత్యర్థః। పరేవిరుపద్యంతి యది సంకేతాత్ శబ్దార్థయోస్సంబంధస్సంకేతేనాస్యాప్యభ్యుదయమర్థః ప్రదీపప్రకాశవదేవమాత్మనాభివ్యజ్యేత
తయోర్యత్ర నాస్తి సంబంధస్తత్ర సంకేతశతేనాపి వ్యజ్యేత। న హి ప్రదీపశతేనాపి ఘటో యత్ర నాస్తి తత్ర ప్రదీపసహస్రేణాపి క-
శ్చిదపి తత్ర కృతసంకేతస్సుకరఖరాదిర్వాచకో వాచ్యప్రతిపాదకో భవతి తస్మాత్ సంకేతాత్ పూర్వమేవ వాచకత్వమితి విమృశ్యన్నభిమతమవ
ధారయతి। స్థితోస్యేతి। అయమభిప్రాయః। సర్వ ఏవ శబ్దాః సర్వాకారార్థాభిధానసమర్థా ఇతి స్థితమేషాం సర్వాకారైరర్థైస్సంబంధ

సర్వజ్ఞతా తృప్తిరనాదిబోధః స్వతంత్రతా నిత్యమలుప్తశక్తిః। అనంతశక్తిశ్చ విభోర్విధిజ్ఞాః షడాహురంగాని మహేశ్వరస్య తథా జ్ఞానం వైరా-
గ్యమైశ్వర్యం తపస్సత్యం క్షమా ధృతిః। స్రష్టృత్వమాత్మసంబోధో హ్యధిష్ఠాతృత్వమేవ చ। అవ్యయాని దశైతాని నిత్యం తిష్ఠంతి కేశవ ఇతి। స్వాదే
తన్నిష్ఠస్య భగవతో వైరాగ్యాతిశయసంపన్నస్య స్వార్థేచ్ఛాయా అసంభవాత్ కారుణికస్య స్వసాక్షాత్కారానంతరం జనస్య పరస్య దుఃఖబహుల-
జీవలోకకరుణానానుపపత్తేః అపవర్గయోర్జనస్య చ ప్రవృత్తేః ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః క్రియాశక్తేరాలస్యోపి న భగ్నత్వమిత్యుక్తం ఆహ। అస్యైతా
19 సంగ్రహార్థా వైతి భూతానాం ప్రాణినామనుగ్రహః ప్రయోజనం। తద్వాద్యుపభోగవివేకఖ్యాతిరూపకార్యకారకాణాం త్రిగుణపరిణామ్యర్థం
త్వం నివర్తతే తతః పురుషః కేవలీభవతి అతస్తత్ప్రయోజనాయ కారుణికో వివేకఖ్యాత్యుపాయం బోధయతి తేనాపరిణామిత్వాద్ఇతి
తస్య। ~~ఇత్యేక~~ జంతూనీశ్వరః ఉపకార్యోపకారసహాయః సుఖదుఃఖాభావయుక్తోపి నా కారుణికః వివేకఖ్యాత్యుపాయబోధనాయ భూతాను ౧౯
గ్రహాద్వారమాహ। జ్ఞానధర్మోపదేశేనేతి। జ్ఞానం చ ధర్మశ్చ జ్ఞానధర్మౌ తయోరుపదేశేన జ్ఞానధర్మసముచ్చయాల్లబ్ధవివేకఖ్యాతిపరిపా
కా వ్యత్పత్తిప్రలయేత్ర్యహ్మాదీనాం వసానే యత్ర సత్యలోకే వర్షం జగదస్తమితి మహాప్రలయే సత్యలోకస్థ బ్రహ్మకల్పావివిధే సంసా
రిణః పురుషాననుద్ధరిష్యామీతి కైవల్యం ప్రాప్య పురుషా ఉద్ధృతా భవంతీత్యర్థః ఏతస్య కరుణాప్రయుక్తస్య జ్ఞానధర్మోపదేశనం కాపి-
లానామపి సిద్ధమిత్యాహ। తథా మోక్షం పంచశిఖాచార్యేణ। ఆదివిద్వాన్ కపిల ఇతి। ఆదివిద్వానితి పంచశిఖాచార్యవచనం ఆదిమ

చేత్యుతనస్స్వాధిగమో జ్ఞానం స్వరూపమయోగ్యం భవతి అంతరాయాణాం వక్ష్యమాణానాం తదభావశ్చ అస్యవివరణం ఏతావదితి స్వమాత్రా త స్వరూ
పం రూపగ్రహణేనావిద్యాసమారోపితాదర్ధమాత్రనిషేధతి నప్యేశ్వరప్రణిధానమీశ్వరవిషయం తథమివప్రత్యక్చేతనం సాంఖ్యా త్రయోన్యాతి
త్రసంగాదిప్యత ఆహ। యథైవేశ్వరఇతి। శుద్ధః క్షయోత్పన్ని ప్రవత్యోత్ప్రాదయ వ్యయరహితః ప్రసన్నః క్లేశవర్జితః కేవలో ధర్మాధర్మాపేతః-
అత ఏవానుపసర్గః ఉపసర్గా జాత్యాయుర్భోగాః సాధ్యశక్యత్వంయిత్యేష్టి దాధిపత్రన శక్య ఈశ్వరాత్పునతి। బుద్ధేః ప్రతిసంవేదీతి। ప్రదేనప్రత్య
క్ప్రమాణం ఇంద్రియాణ్యయతం అర్థం తద్విధర్మిణామోరస్య తరాధ్దార్థానుభవితనం నతద్విపరస్య సాంఖ్యాత్ప్రారాయశ్చరుణే। సద్భశాం ధర్మానుశంతనం సద్భశాం
తరసాంఖ్యాత్ప్రారాయోపయోగితామనుభవతి ఏకశాంస్త్రోపన్యస్య వ్యాపి తద్భశాం ధర్మశాం... స్త్రాంతరజ్ఞానోపయోగితాం ప్రత్యాసత్తిస్తు స్వ
ప్నిసాంఖ్యాత్ప్రారవేంతు నర్వపరాత్మనీతి (సర్వమవదాతం। వ్యానతి। అథకేతి। సామాన్యామాత్రరం యమితి। విశేషసంజ్ఞావ్యాన్యతి కే ఇతి। ఉక్త
వ్యాధిత్యాదిసూత్రం। అంతరాయానవ। ఏతాశ్చిత్తవృత్త్యయోయోగాంతరాయా యోగవిరోధినశ్చిత్తవిక్షేపకాః। చిత్తం అల్పమీ
వ్యాధ్యాదయో యోగాద్విక్షిపంతి అపనయంతీతి విక్షేపాః। యోగప్రతిపక్షైపాంతుమాహ। సహైతఇతి। సంశయభ్రాంతిదర్శనేతా
వద్వేతే తయోశ్చవృత్తి నిరోధప్రతిపక్షయోపివృత్త్యో వ్యాధిప్రభృతయస్తు వృత్తిసాహచర్యాత్తత్ప్రతిపక్షా ఇత్యర్థః। వ
దాధ్యాన్యభిప్రేవ్యాధిరితి। ధాతవోవాతపిత్తశ్లేష్మాణః శరీరధారకాత్। అశితపీతాహారపరిణామవిశేషోరసః। తేరసానం అ

విశ్లేషం బంధః ఈశ్వరసంకేతానుప్రకాశాత్మనాం నియామకత్వం తస్యేశ్వరసంకేతాత్ సంకేతత్రైతకార్యస్వాభావ్యం పశ్యంశవిభాగః । తదిదమాహ ।
సంకేతత్వే స్వరస్యేతి ॥ నిదర్శనమాహాయదితి ॥ ననుకస్య స్వప్రాధాన్యేన స్వమహాప్రలయసమయే ప్రధానభావముపగతస్య శక్తిరపి ప్రలీనా తత్తలాంము
20 హాదాదిక్రమేణోచ్చరన్త్యస్త్వాభావకత్వేన మహాంతం స్వరేణ సంకేతేన [illegible] శక్త్యాభావకశక్తిరప్యుచ్చలయ్యుత్తం విస్పష్టశక్తిత్వాదిష్టత్వాహ । సగాంతరే
పూర్వంతి । యద్యపి సహాకశక్త్యాప్రధానసాంవ్యముపగత [illegible] క్త ప్రధాపి పునరాభిర్భవం స్వశక్తియుక్తైవావిర్భవతి । పర్షాంతేపం తు సముద్గ
మ్మృదన్నివ ఇచ్ఛోర్ధ్వజ్యోమేఘువిసృష్టవారిధారాసారాసేకాత్ తేన పూర్వసంకేత బంధ సంకేతాం తామనుసరతా సంకేతః క్రియతే భగవతా ఇ
తి తస్యోర్ధ్వషంత్రతీపత్రః సద్యోకప్పవహారపరంపరయా నిష్పత్తయా నిష్పక్షబద్ధదర్భయోస్సంబంధోం నతు రాతు స్వ నిష్పన్న ఇత్యాగమికాః (ప)
తిభాసనం తేన పునరాగమనిరపేక్షా స్వగాంతరేష్వపి తాదృశ ఏవ సంకేతః ఇతి ప్రతిపత్తుమారభత ఇతి భావః ॥ హావకమాంక్ష్యయ ప్రు
ధారణమాహ ॥ [illegible] తబ్బుపస్తదర్థభావనం ॥ వ్యాప్తేర్వ్యాప్త్యా ఇవస్సృతి భావనం పునః పునస్తు తసి నివేశనం । తతః కిం సిధ్యతీత్యత్రాహ (వ) — ౨౦
ఇవమితి ఏకోప్యర్థభగవతి । అరమితి బితాం లబ్ధ్వా ప్రవైయాగ్రేషితం గాఢాముదావహతి తద్భావేతి । తతః ఈశ్వరస్సమాధితత్ఫలలాభేన త
మనుగృహ్ణాతి కిం బహువరమస్మాత్తు తత్ప్రత్యక్షేణ తనాధిగమో ఫ్యంతరాలయాభావాత్ ॥ ప్రతీపం విపరీతమంబతీ విభాసనాత్ తత్ప్రత్యక్
సమాసావేతనస్తు తి ప్రత్యక్షేణ సా విద్యావా స్తు ఉషః తదనేనైశ్వరాజ్ఞా కృతి కసమ్మో ప్రహర్షసంపన్నాత్ అవిద్యావమో నివర్తయతీ ప్రతీ

యోమర్థ్యే అర్థస్య సత్వేనం తథైవోత్పద్యతే। తత్ప్రతిషేధార్థమిత్యాది ఏకేనం తత్ప్రమాణ్యవర: ప్రకృతత్వాదితి। వ్యైకైనా కానాం తత్పూర్వమేకేనాగ్రమేకేన చిత్తానాం నా
స్తి కించిద్విశిష్టప్రమితి తదుపదేశకానాం తదర్థానాం చ ప్రవృత్తీనాం చ వైయర్థ్యమిత్యాహ। యస్య తత్త్వమితి। యస్య మతే ప్రత్యర్థఽపూర్వమాత్మ ఏకస్మిన్నేక
స్మిన్నాప్యనియతం యావదర్థావస్థా సముత్పన్నం తత్రైవ సమాప్తమనన్యగామి అర్థాంతరం తావత్ ప్రథమం గృహీత్వాఽర్థాంతరమపి పశ్యామ (త
స్మిన్న గృహ్యతే తత్ప్రతి ఆహ। స్మృతికేం చ వశ్యే ఇస్యాన్యైద్ధత్వేన పూర్వాపరయోర్ద్వాప్యవస్త్వేకత్వావ ఇతి భావః। అస్మన్నపె ఘటే శికేం చిత్తం ప్రవిశ్య రుద్ధ ఏకస్మి
న్నేకస్మిన్నాప్యనవస్థితం ప్రతిక్షణం తత్త్వవిషయోపాదానపరిత్యాగం చాప్యం విషయానియతం విక్షేపమహో విక్షేపపరిణామముపనీయైక
స్మిన్నేకాగ్రతా అధాతుమితి తదుపదేశప్రవృత్త్యోర్నానర్థక్యమిత్యాహ। యది పునరిదమితి। ఉపసంహరతి। అథోనేతి। వైనాశికమతేఽత్ర
తయోరపి తి। మాభూదేకస్మిన్క్షణికే చిత్తే ఏకాగ్రతా ధ్యానప్రయత్నః। చిత్తసంతానే ప్రవాహావస్థితే విక్షేపమపనీయ ఏకాగ్రతా ధ్యానస్య ప్రయ
త్నార్థః తదేతద్విశిష్టదూషయతి। తస్యదర్శనెవ ఏకాగ్రతాం యది ప్రవాహచిత్తస్య చిత్తసంతానస్య ధర్మః తత్రైకం క్రమవదుత్పాదిష్వప్రత్య
యేష్వనుగతం నాస్తి ప్రవాహచిత్తం। తథాయద్యావదస్తి తస్య సర్వస్య క్షణికత్వాద్విక్షణికస్య సత్వాద్ధ్రువతాం దర్శన ఇతి భావః। ద్విత
యం కల్పం గృహ్ణాతి। అథేతి। సాంవృతస్య ప్రవాహస్యాంశః ప్రత్యయః పరమార్థసతస్య ప్రత్యయస్యైకాగ్రతా ప్రయత్నసాధ్యో ధర్మః। దూ
షయతి। స సర్వస్సాంవృతః ప్రవాహాపేక్షయా సదృశప్రత్యయప్రవాహాపేక్షా వా అతః పరమార్థసత్తారూపే ఞ

యోగాంతరాయాః తేషాం వైషమ్యం స్త్యానాదిరేవ ఇతి। అకర్మణ్యతా కర్మానర్హతా। సంశయ ఉభయకోటిస్పృక్ జ్ఞానం సత్యమతద్రూపప్రతిష్ఠ
త్వేన సంశయవిపర్యయయోరభేద ఉభయకోటిస్పృక్త్వావిశేషాత్ తథాప్యవాంతరవిశేషవివక్షయా తు భేదేనోపన్యాసః। అభావనమకరణం
తత్రాప్రయత్న ఇతి యావత్ కాయస్య గురుత్వం కఫాదినా। చిత్తగురుత్వం తమసా గర్ధస్తృష్ణా మధుమత్యాదయః సమాధిభూమయః। ఉ
21
పలబ్ధభూమేర్యదితావచ్చైవ సుస్థితం మన్యేత స్వసమాధిర్భ్రంశేత తత్తస్యాపి భూమేరపాయః స్యాత్ యస్మాత్ సమాధిప్రతిలంభే తద
వస్థితం స్యాత్ తస్మాత్ తత్ర ప్రయతితవ్యమితి। న కేవలం నవాంతరాయా దుఃఖాదయోఽప్యన్తరాయా భవంతీత్యాహ। దుఃఖేత్యాది। ప్రతికూ
లవేదనీయం దుఃఖం ఆధ్యాత్మికం శారీరం వ్యాధివశాత్ మానసం కామాదివశాత్ ఆధిభౌతికం వ్యాఘ్రాదిజనితం ఆధిదైవికం గ్రహపీడా
దిజనితం యదిదం దుఃఖం ప్రాణిమాత్రస్య ప్రతికూలవేదనీయతయా హేయమిత్యాహ॥ యేనాభిహతా ఇతి। అనిచ్ఛతః ప్రాణో యద్బా—౨౧
హ్యం వాయుమాచామతి ప్రవేశయతీతి యావత్ స శ్వాసః స సమాధ్యంగరేచకవిరోధీ। అనిచ్ఛతోఽపి ప్రాణో యత్ కోష్ఠ్యం వాయుం నిస్సార-
యతి స ప్రశ్వాసః స సమాధ్యంగపూరకవిరోధీ। ఏకాగ్ర్యోపసంహారం సూత్రమవతారయతి। అథేత్యాది। అథాంతరాధానంతరము ప
సంహరన్నితి సంబంధః। నిరోద్ధవ్యాస్తే పంచ వృత్తయః। సమాధిప్రతిపక్షా ఇతి। యద్యపీశ్వరప్రణిధానాదిష్వభ్యాససమాప్త్రముక్తం తథాపి వైరాగ్య
మిహాంతర్భావాంతరితయా గ్రాహ్యమిత్యాహ। తావభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిషేద్ధవ్యాః తత్ర తయోరభ్యాసవైరాగ్య

పరస్పరాసంపృక్తత్వేన [illegible] స్వసంతానవర్తినః పరసంతానవర్తిభ్యో ప్రత్యయాంతరేభ్యో నభిద్యతే। సోయం గోమయం పాయసం
వాదిబౌద్ధప్రత్యయో న్యాయో గోమయం పాయసం గవ్యత్వాదుభయసిద్ధపాయసవదితి। తమాక్షిపతి। న్యాయాభాసత్వేన తదేవం స్ఫుటీక
త్వాదితి। నహి ప్రత్యేకతానాం కార్యతాభ్యాగమో ద్వయం। యుక్తత్వమేవ కర్మణాం తే ప్రత్యేకమేవ తద్భుజితాం న్యాయ్యం సుఖదుఃఖాన్యాపి రయుజ్యతే। సుఖ
దుఃఖైక చిత్తభూతాయాం పన్నం చిత్తం భుంక్తే ఇతి పురుషప్రయోగాభిమానః చిత్తతరయోరభేదగ్రహాదితి। స్వప్రత్యయం ప్రతిక్షణసముత్పన్నానాం
స్వభావవశేషాం తాదృశో యత్ర ఏవ స్మరంతి। ఫలం చోపభుంజతే। న చాన్యో। న చ స్వభావాని యోగపర్యనుయోగావహంతి। ఏవం చ
వత్సమ్యేవం భూతాతి వాంకేస్యాన్నేవమితి ఇతి యః పూర్వపక్షేన పరిహృతస్తేతి తం ప్రత్యాహ। కిం చ స్వభావస్థాని ఉభయవ్యయధర్మాణాం మనుభ
వానామనుభవస్మృతీనాం చ నానాత్వేఽపి తదాశ్రయమభిన్నం చిత్తమహమితి ప్రత్యయః ప్రతిసందధానః కథమన్యం। తస్మిన్నాత్మ ప్రత్యయా
నాలంబేత। నను గ్రహంతాస్మ రూపారూపతకారూపాభేదాత్ పరోక్షే పరోక్షరూపవిరుద్ధధర్మసంసర్గాద్భేదే నప్రత్యభిజ్ఞానాం స్వైకైః ప్రత్యయః ప్ర
త్యయునత్రితాస్మైకతానాస్త్యాదిత్యత ఆహ। సర్వానుభవేతి। నను కారణాభేద విరుద్ధధర్మసంసర్గావ త్రబాధకావుక్తౌ విత్యత ఆహ। న చ ప్రత్యక్ష
స్యేతి ప్రత్యక్షానుసారత ఏవ సామగ్ర్యభేదః। పారోక్ష్యాపారోక్ష్యే ధర్మావిరోధాభ్యాముపపాదితో న్యాయకణికాయాం అక్షోభికత్వబా
ధర్తిర్యాం న్యాయకణికాం బ్రహ్మతత్త్వసమీక్షాయాముపపాదితేతి సర్వమవదాతం॥ ప్రవృత్తికర్మితమనసా ఽసూయాదిమతస్సమాధి తదుపా
యు-

ప్రవృత్త్యర్థనియమహేతుత్వాత్ యోర్ధర్మాభాస ఉత్పన్నస్య తత్ర సమాపత్త్యభావేద కాంగ్ర ఏవేతి విక్షిప్తాభిధానానుపపత్తిః యదపనయనేనైకాంగ్రతా ఆర్థే యత ఇ
తి । ఉపసంహరతి । తస్మాదితి । ఇహాపి బిత్తమేకమనేకావష్టితం చేత్స్యాత్ । యదివేతి । యథాపి మైత్రకాంర్థే తస్యకాం ప్రవృత్తే నస్తైత్రః స్మరతి । యథా
మైత్రస్యోపచితస్య పుణ్యస్య పాపస్య వా కర్మాశయస్య ఫలం తదసంబంధీ మైత్రో నభుంక్తే । ఏవం ప్రవృత్త్యంతరదృష్టస్య ప్రవృత్త్యంతరం నస్మరే
22
త్ ప్రవృత్త్యంతరోపచితస్య వా కర్మాశయస్య ఫలం న ప్రవృత్త్యంతరముపభుంజీతేత్యర్థః । ననునానాత్వ ప్రసక్తేః కార్యకారణభావే సతీతి
విశేషణాత్ క్షీరాదివైకల్పనరోమంత్స్యప్రదా... వతతృమాతృపి పృపుత్రాదిగామిఫలదర్శనాత్ మధురరసభావితానాం వా ఆమ్రబీజానాం పరం
ఫల
పరయాం మాధుర్యనియమాదిష్వతలహా । సమాధీయమానమప్యేతదితి । ఉయమభిసంధికః । అభేకసంతానవర్తినాం ప్రవృత్తీనాం భిన్నసం
తానవర్తిన్యః ప్రవృత్తయో యథావిశేషాత్ యోనైకసంతానవర్తినాం ప్రవృత్తీనామనుస్మరంతస్యోపచితస్య కర్మాశయస్య తత్తత్సంతానవర్తిన్యః ప్ర
వృత్తయః స్వతానుభావో కార్యసన్త్వాత్ । నాన్యసంతానవర్తినాం । నహి సంతానోనామ కశ్చిదస్తి వస్తుసత్ యుఏనం సంతానం సతాం నాం ... తరవర్తి
భ్యో భిన్న ఇతిథాసిద్ధత్ । నచకాల్పనికోఽభేదః క్రియాయామముపపద్యతే నహియత్కల్పితా గిభావోమోహవతః ఫలతి । అకార్యకారణభావసంబంధా
ద్విహాస్తు ఏవః సమభుక్తోఽప్యేతరవిషం ఇయోరివాభావాంత్ అసమభుఫలం రపి ప్రవృత్త్యన్తరయుత్యోయోగాత్ నచాన్యతాంతానాగతాంవా
సమ్యక్ప్రవృత్త్యున్నంవర్తిముపమాగతః తస్మాత్ సంతానేనవాకార్యకారణభావేనవాభావితేనానుపపత్తే తాంతాః పరమార్థసంతః ప్రవృత్తయః

సంబంధనీయం॥ స్థిత్యుపాయాంతరమాహ॥ విషయవతీ వా ప్రవృత్తిరుత్పన్నా మనసః స్థితినిబంధనీ॥ వ్యాచష్టే నాసాగ్రే ధారయత ఇతి। ధా
రణాభ్యాసవశాత్ సమాధేః పూర్వం తత్ప్రజ్ఞాయాం యా దివ్యగంధసంవిత్ సా గంధప్రవృత్తిః। ఏవమన్యాస్వపి వృత్తిషు యోజ్యం। ఏతచ్చాగమాత్ ప్రత్యే
వ్యం నోపపత్తితః సర్వదేశత్। ఇమే తా వృత్తయో వృత్తిభిః కైవల్యం ప్రత్యనుపయోగిన్యః ఇత్యత ఆహ। ఏతా వృత్తయ ఉత్పన్నైకదేశేన మనో ఋష్యన్నాభిశ్రద్ధమా
శ్రద్ధావిషయాయాం వివేకఖ్యాతివిషయాయాం [redacted] వా స్థితౌ నిబధ్నంతి। నన్వన్యవిషయా వృత్తిః [redacted] కథమన్యత్ర (మనస్త) స్థితిం నిబధ్నా [redacted]
తీత్యత ఆహ। సంశయం విధమంతి అపసారయంతి। అత ఏవ సమాధిప్రజ్ఞాయామితి వృత్త్యంతరాణామప్యాగమోపదిష్టానాం విషయవత్త్వమతి
దిశతి। ఏతేనేతి। నన్వాగమాదిభిరవగతేష్వర్థేషు కుతస్సంశయ ఇత్యత ఆహ। యద్యపీతి। శ్రద్ధామూలో హి యోగః। ఉపదిష్టార్థైకదేశప్రత్య
క్షీకరణేన శ్రద్ధాతిశయో జాయతే తస్మాల్లాంబుధర్మినాదయో సర్వప్రయత్నాపరాం భవంతీత్యర్థః॥ విశోకా వా జ్యోతిష్మతీ॥ విగతశోకా
దుఃఖరహితా జ్యోతిష్మతీ జ్యోతిరస్యాస్తీతి జ్యోతిష్మతీ ప్రకాశరూపా। హృదయపుండరీక ఇతి। ఉదరోరసోర్మధ్యే యత్పద్మమధోము
ఖం తిష్ఠతి అష్టదలం। రేచకప్రాణాయామేన తదూర్ధ్వముఖం కృత్వా తత్ర చిత్తం ధారయేత్। తన్మధ్యే సూర్యమండలం అకారో జాగరిత
స్థానం [redacted] తస్యోపరి చంద్రమండలముకారః స్వప్నస్థానం తస్యోపరి వహ్నిమండలం మకారః సుషుప్తిస్థానం పరం వ్యోమాత్మకం బ్రహ్మనాదం
తురీయం స్థానమర్ధమాత్రముదాహరంతి బ్రహ్మవాదినః। తత్ర కర్ణికాయామూర్ధ్వముఖీ సూర్యాదిమండలమధ్యగా బ్రహ్మనాడీ। తతో-

సంపన్నస్తద్వారా చిత్తప్రసాదనోపాయానసూయాదివిరోధినః ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే। యస్య చిత్తస్యావస్థితస్యేదమభిధీయతే। మై
త్రీకరుణేత్యాది ప్రసాదనాంతం సూత్రం। సుఖితేషు మైత్రీం సౌహార్దం భావయత ఈర్ష్యాకాలుష్యం నివర్తతే చిత్తస్య। దుఃఖితేషు కరుణాం
23 మాత్మన్యేవ పరస్మిన్ దుఃఖప్రహాణేచ్ఛాం భావయతః। పరాపకారచికీర్షాకాలుష్యం చేతసో నివర్తతే। పుణ్యశీలేషు ప్రాణిషు ముదితాం హర్షం
భావయతః అసూయాకాలుష్యం చేతసో నివర్తతే। అపుణ్యశీలేషూపేక్షాం మాధ్యస్థ్యం భావయతో ఽమర్షకాలుష్యం నివర్తతే। తత
శ్చాస్య రాజసతామసధర్మనివృత్త్యా సాత్వికః శుక్లో ధర్మ ఉపజాయతే స చోత్కృష్టసంపన్నో భవతి। వృత్తినిరోధపక్షే తస్య ప్రసాదస్స్వభా
వాచ్చిత్తం ప్రసీదతి। ప్రసన్నం చ వస్త్వైకాగ్ర్యం ఉపాయాభ్యాసమగ్రం స్థితిపదం లభతే। అసత్యాం పునర్మైత్ర్యాదిభావనాయాం నాతో ఉపా-
యాః స్థిత్యై కల్పంతే॥ తదనంతరం స్థిత్యుపాయాంతరమాహ॥ ప్రచ్ఛర్దనవిధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్యేతి॥ వాశబ్దో వక్ష్యమాణోపాయాంతరా
పేక్షో వికల్పార్థః। న మైత్ర్యాదిభావనాపేక్షయా సముచ్చయార్థః। ప్రచ్ఛర్దనం వివృణోతి కోష్ఠ్యస్యేతి। ప్రయత్నవిశేషాద్యోగశాస్త్రవి
హితన్యాయేన కోష్ఠ్యవాయుర్నాసికాపుటాభ్యాం శనైః రేచ్యతే। విధారణం వివృణోతి। విధారణం ప్రాణాయామః రేచితస్య ప్రాణస్య —23
కోష్ఠ్యస్య వాయోర్యథాయామో బహిరవస్థాపనం నతు సహసా ప్రవేశనం। తదేతాభ్యాం ప్రచ్ఛర్దనవిధారణాభ్యాం వాయోర్లఘూ
కృతశరీరస్య మనః స్థితిపదం లభతే। అత్ర యోగాంతరసూత్రాగతాత్ స్థితినిబంధనీతిపదాత్ స్థితిగ్రహణం సమాకృష్య సంపాదయతి ద్విశ్యార్థం ప్రా
ప్తేన—

రాం భగవత(శ్రీ)విష్ణోః ప్రతిమాం మారాధయన్నేవ ప్రబుద్ధః ప్రసన్నమనాః సదా తామేవ స్వప్నజ్ఞానావలంబినీ మనుభూతామనుచింతయత తస్యాస్తు దేవా
కారమనసస్సూత్రేవ చిత్తం బుద్ధిపదం లక్ష్యతే। నిద్రాం చేవం సాక్షిక్రియాప్తవ్యా। యస్స్వం ప్రబుద్ధః స్వసుఖమవాప్తమనస్స్వప్నమితి ప్రత్యవమర్శోర్భవతి। ఏకా
కారగ్రంథస్యైవ మనోభవతి। తావన్మాత్రేణ మోక్షం। ఏతదేవ బ్రహ్మ విదూరం బ్రహ్మైవ రూపమిత్యుదాహరంతి సుప్తావస్థైతి జ్ఞానం సంబద్ధ్యా యురపాంతం
నక్షత్రం గోచరయితుమిచ్ఛయా పిగోచరత్రియతే ॥ యదాక్షిముఖ దర్శనాదర్శే ॥ కింబహునా యదేవాక్షిముఖం తత్తత్త్వదేవతారూపమితి క
థం పునర్జితిపదమాత్మేన్నాం ఘోరవగంతవ్య ఇత్యత ఆహ ॥ పరమాం ఘు పరమమవాప్నోతి మోర స్వవకారారః ॥ ॥ వ్యాఖ్యాన్తి సూక్ష్మైణేతి। ఉక్తమర్థం
పిండీకృత్య వకారపదార్థమాహ। ఏవం తాముభయూమితి। వకారస్యావాంతరఫలమాహ। తద్వకారాదితి। తదేవం చిత్తస్థైరుపాయాదర్శి
తాః। లబ్ధిజితిశస్యచిత్తస్య వకారరూపిదర్శితః॥ సంప్రతి యజ్ఞజితి కస్యకే తస్యః కిం విషయః కింరూపమ్ సంప్రజ్ఞాపేహాభవతీతి పృచ్ఛతి। అథే
తి ॥ అప్రోఘాత్రం సూత్రమవ తారయతి। తదున్నయన్నాతి సూత్రం పఠతి ॥ ద్యోతావృత్తేరితాన్యాది సమాపన్నం తం। తదన్యవష్టి। అఖ్యాన్నగన్త్రైరా
గ్నాన్యాంశ్చ శరాబుసతామసప్రమాణాదివృత్తీః తత్త్వతస్య వాన్యాఖ్యానం ప్రత్ష్వస్తమితం ప్రత్యయస్పతి। తదనేన చిత్తస్య స్వభావజస్వర భస్తు
మౌల్యాంశమనభిభవ ఉక్తః। దృష్టాంతం స్పష్టయతి యథేతి। ఉపాధిభిర్జపాకుసుమాదిః ఉపరక్తస్సూర్యామాపన్నః ఉపాశ్రయస్థ్యయ దాత్మీయం రూ
పం లోహితనీలాదితదేవాంకారస్యేనలక్షితో నిర్భాసతే। దాంత్స్యర్ణం తికే యోజయతి। తథా గ్రాహ్యేతి। గ్రాహ్యం సతదాలంబనం సంబత్తేమో పరక్తం తదను

[illegible]యో పూర్వద్భ్యాం ప్రవృత్తా సుషుమ్నా నామ నాడీ తయోరంతరాలంబా వహ్న్యర్ణ్యపి సూర్యాదిమండలాని ప్రోతాని సాంవిత్తత్త్వనం —
తస్యాం ధారయతో యోగినశ్చిత్తసంవిదుపజాయతే। ఉపపత్తిపూర్వకం బుద్ధిసం విదలాకారమాదర్శయతి బుద్ధిసత్త్వం వాతి। ప్రకాశకల్ప
24 మితి వ్యాపితామావహ। సూర్యాదీనాం ప్రభాస్వరాం రూపం తదాకారేణ వికల్పితం నానారూపం భవతి। మనస్త్వత్ర బుద్ధిరభిమతం న తు మనః
తచ్ఛం తస్యామ సుషుమ్నా ఝిష్ణవ వైకారికా వాంకార ఉపన్ననః సత్త్వలఘుల తయోర్జ్యోతిరూపతా వివక్షితా తత్ర ద్విషయయోగే వరతయా వ్యాపిత్వేమపి
సిద్ధం అస్మితాకార్యే మనసి సమాపత్తిం దర్శయిత్వా అస్మితాసమాపత్తే జ్యోతీరూపమావహ తద్ధతి। తారంతమ వగత రఙ్గుస్రమస్రరంగం అనంతం
వ్యాపి అస్మితామాత్రం న పునర్నానాప్రభారూపం ఆగమాంతరేష్వపి తం సమాకరోతి యదిదముక్తం పంచశిఖేన తమణుమధుతరధిగ
మత్వ్యదాత్మానమహంకారానాం ప్రధమనువిద్యానుబింప్త్యా అస్మీత్యేవం తావజ్ఞానీతశ్చేతి స్యాదేతత్। నానా ప్రభారూపా భవతు జ్యోతిష్మతీ కథం అ
స్మితామాత్రరూపా జ్యోతిష్మతీ స్ఫుటతా వా। ఏషా ద్వయీ విధూతరజస్తమోమలా ఋస్తిమిత స్వైవ సత్త్వమయీ జ్యోతిరితి భావః। ద్వివిధాయాం అపి జ్యో
తిష్మత్యాః ఫలమాహ। యయేతి॥ వీతరాగవిషయం వా చిత్తం॥ ॥వీతరాగాః కృష్ణద్వైపాయనప్రభృతయః తేషాం చిత్తం తదేవాలంబనం ౨౪
తేనోపరక్తమితి॥ స్వప్ననిద్రాజ్ఞానాలంబనం వా॥ ॥యదా ఖల్వయం స్వప్నే వివిక్తవనసంనివేశవర్తినీ ముగ్ధేందుమివ చంద్రమండలాత్
కోమలమృణాలశకలానుకారిభిరంగప్రత్యంగైరుపచితాం అభిజాతచంద్రమణిమయీం మతిసురభిమాలతీమల్లికామాలభారిణీం మనోహరాం

శబ్దార్థజ్ఞానసంబన్ధే తేషాం వికల్పానాం వస్తుతోఽభిన్నానామపి శబ్దాదీనామితరేతరాధ్యాసాద్భిన్నకల్పనయా తైస్తైర్భేదమాదర్శయతి। భిన్నత్వాభా
వేదం। తేన శబ్దార్థజ్ఞానవికల్పైః సంకీర్ణా వ్యామిశ్రీభూతార్థః। తద్యథా గౌరితి శబ్దః గౌరిత్యేషాం త్రయాణామర్థజ్ఞానయోః శబ్దాద్భేదవికల్పో
దర్శితః। గౌరిత్యర్థ ఇతి। గౌరిత్యేతేషాం త్రయాణాం శబ్దజ్ఞానయోరర్థభేదవికల్పః। గౌరితి జ్ఞానమితి। గౌరిత్యేతేషాం త్రయాణాం శబ్దార్థయోర్జ్ఞానాద్భేదవిక
ల్పః। తదేవమవినిర్భాగేన విభక్తానామపి శబ్దార్థజ్ఞానానాం గ్రహణం లోకే దృష్టం। యద్యవినిర్భాగేన గ్రహణం తేషాం తత్స్వరూపావినిర్భాగవృత్తిరితి।
విభజ్యమానాశ్చాన్యే యద్యపి తేషాం పరస్పరం శబ్దధర్మా ధ్వనిపరిణామమాత్రం శబ్దస్య ధర్మాః। అర్థస్య జడత్వమూ
ర్తాదయః। జ్ఞానస్య ప్రకాశకత్వమూర్తత్వాదయో జ్ఞానస్య ధర్మా ఇతి। తస్మాదేషాం విభక్తాః పన్థానః స్వరూపభేదాన్వయనమార్గాః। తత్ర వికల్పితేన గవాద్య
ర్థే సమాపన్నేతి। తదనేన యోగినః ప్రత్యక్షముక్తం। శేషం సుగమం॥ సూత్రం యోజయతి ప్రథమం తత్రావతిష్ఠతే। వ్యాచష్టే।
యదా పునరితి। పరిశుద్ధిరపనయః శబ్దసంకేతస్మృతిపూర్వకల్పాగమానుమానేభ్యః ప్రవర్తతే। సంకేతశ్చాయం గౌరితి శబ్దార్థజ్ఞానానామితరేత
రాధ్యాసాత్ తతశ్శ్రుతాగమానుమానజ్ఞానవికల్పాద్భవతః తేన తత్పూర్వా సమాధిప్రజ్ఞా సవితర్కా। యదా పునరర్థమాత్రప్రవణేన చేతసాఽర్థ
మాత్రాకృతేన తదర్థస్యాన్యాకారతయా తామపగతా సంకేతస్మృతిశూన్యతా తథాగమానుమానవికల్పశూన్యతా తదా తస్యాం
న్యాయాం సమాధిప్రజ్ఞాయాం స్వరూపమాత్రేణావస్థితోఽర్థః స్వరూపమాత్రతయైవ నతు వికల్పితేనాకారేణావచ్ఛిద్యతే సా నిర్వితర్కా సమాప
త్తిరితి।

విష్టం। తదనేన గ్రహీతృగ్రహణాకారాభ్యాం వ్యవచ్ఛినత్తి। ఆత్మీయమంతఃకరణరూపమపిధాయ గ్రాహ్యసమారోపన్నం గ్రాహ్యతామివ ప్రాప్తమితి యావత్। అహో గ్రా
హ్యోపరూపం పాంతరేణ నిర్ధారణాత్। గ్రాహ్యేష్వపరంగమేవ సూక్ష్మం స్థూలం చ తాభ్యాం విభజతే। స్థూలసూక్ష్మేతి। విశ్వభేదశబ్దేన నానావిధత్వం గవాదిఘట
25 ఘటాదిర్వ్యక్తః ప్రపంచః ఉపసర్జనేన వితర్కవిచారానుగతా సమాధి దర్శితా। తథా గ్రహణే ప్రపంచరూపమస్తీతి। గ్రహణం తు ఏభిరర్థాః ఇతి గ్రహణానీంద్రియాణి
। ఏతదేవ స్ఫుటయతి। గ్రహణాలంబనేతి। గ్రహణం చాలంబనం యదితి గ్రహణాలంబనం। … తేనోపరక్తమనువిద్ధమాత్మీయమంతఃకరణరూ
పమపి పిధాయ గ్రహణమివ చ ఆంతఃకరణమివాపన్నమితి। తదనేనానందానుగతిముక్త్వా అస్మితానుగతిమాహ। తథా గ్రహీతృపురుషేతి। అస్మితాం
దర్శయతి। అస్మితాపదం చాగ్రహీతృపురుష ఇతి భావః। పురుషత్వావిశేషాదనేనైవ ముక్తోఽపి పురుషః శుకప్రహ్లాదాదిః సమాధివిషయతయా
సంగ్రహీ… తవ్య ఇత్యాహ। తదేవముక్తే ఉపసంహరతి తత్స్థ తదంజనతాపదం తద్వ్యాచష్టే ఏవమితి। తేషు గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యేషు స్థిత్వా తత్స్థ ధారితస్తథా
న పరిపాకవశాదుపహృతరజస్తమోమలస్య చిత్తసత్త్వస్య యా తత్స్థతదంజనతా తదాకారతా సమాపత్తిః సంప్రజ్ఞాతలక్షణో యోగ ఉక్తో భ
తత్ర చ గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యేష్వితి సాంప్రతికః పాఠక్రమో ఽర్థక్రమవిరోధాన్నాదర్తవ్యః। ఏవం చాప్యపి ప్రథమం స్థూలసూక్ష్మోపన్యాసోఽప్యనాదర
ణీయ ఇతి సర్వం రమణీయం। సా సమా… న్యతస్సమాపత్తిరుక్తా సేయమవాంతరభేదాచ్చతుర్ధా భవతి। తద్యథా సవితర్కా నిర్వితర్కా సవిచారా నిర్వి
చారా చేతి। తత్ర సవితర్కాయాః సమాపత్తేర్లక్షణమాహ। తత్రేత్యాది। తాసు సమాపత్తిషు మధ్యే సవితర్కా సమాపత్తిః ఇత్యుక్తిపత్రవ్యా। శబ్దజ్ఞే।ష

కారదిక్రమేణ సంఘటాదియావదుపలంభయంత ఇతి। తాన్ దూషయిత్వా। అణుప్రచయ ఇతి। అణూనాం ప్రచయస్థూలరూపపరిణామః సువిశిష్టతె అన్యస్మాత్పరిణా
మాంతరాద్వ్యావృత్తస్వరూపం యస్య స తథోక్తః। గవాదిష్వేకాయతనం ఘటాదివిషయః తస్మిన్ తదుభయమపి లక్ష్యత ఇతి లక్షణః। నన్వేష ఘటస్సూక్ష్మే
భ్యో భిన్నో౽భిన్నో వా స్యాత్। భిన్నశ్చేత్కథం తదాశ్రయః కథం వా తదాకారః। నహి ఘటః పటాదన్యస్తదాకారస్తదాశ్రయో వా। అభిన్నశ్చేత్తద్వదేవ సూ
క్ష్మో న స్థూలాకారః స్యాదిత్యత ఆహ। స నేతి। అయమభిప్రాయః। నైకాంతతః పరమాణుభ్యో భిన్నో ఘటాదిరభిన్నో వా। భిన్నత్వే గవాశ్వవద్ధర్మధర్మిభా
వానుపపత్తేః। అభిన్నత్వే ధర్మిరూపవదేవ తదనుపపత్తేః సంస్థానతః కథంచిద్భిన్నః కథంచిదభిన్న ఇత్యాస్థేయస్తథా చ సర్వముపపద్యతే ఘటాదిసూక్ష్మాణామి
తి షష్ఠ్యర్థే కథంచిద్భేదం సూచయతి। ఆత్మభూత ఇత్యభేదం। ఫలేన వృత్తేన తదనుభవలక్షణేన వ్యవహారలక్షణేన చ వృత్తేన విప్రతిపన్నం ప్రత్యక్షసమ్మా పి
తః కారణాత్సంచిదేవ కారణాకారతోపపన్నేత్యర్థః। ప్రధ్వంసకాలం భవతీతి। స కిం తదాత్మ్యభూతో ధర్మో నిర్ధర్మో నిర్గుణ ఇత్యర్థః। ధర్మాంతరస్య కపాలాదేరుద
య ఇతి। తస్యావయవినః పరమాణుభ్యో వ్యావృత్తరూపమాదర్శయతి స ఏష ఇతి। పరమాణుసాధ్యాయాః క్రియాయాః అన్యక్రియాయామధ్యాదికాదిద్వార
కలక్షణం తత్సంభూయ కార్యకృత్ ఇతి। న కేవలమనుభవాదవిలక్షణవ్యవహారో౽పి తత్సంబంధినత్వాల్లక్షయా త్రయాయాం ఇత్యర్థః తేనేతి। స్యాదేతత్ సతి బాధకే౽నుమానం
ద్వైతో౽వయవినం సంస్థాపయతి భవ్యం నాధకః యత్తద్వర్తమానవయవం యథావిజ్ఞానం స్వప్నో ఘటాదీతి స్థూలావపానుస్సంప్రాప్తే విరుద్ధధ
ర్మసంసర్గదర్శనాత్ తద్వ్యాప్యం। తద్విరుద్ధవిరుద్ధధర్మసంసర్గః సావయవేషు పలబ్ధ్యసమానో వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధ్యా న శక్యమపి నివర్తయతి। అస్త్యవయ
విని

తద్యోగినాం పరం ప్రత్యక్షం । అసదాయోం వృగంధస్వ్యవ్యభావాత్ । స్వోదే తత్పురేణ ప్రత్యక్షేణార్థతత్త్వం శ్రుతార్థస్య యోగిన ఉపపాదయంతి ఉపదిశంతి చ
కథం వాఽతద్విషయాభ్యామాగమపరార్థానుమానాభ్యాం సోఽర్థ ఉపదిశ్యేత ఉపపాద్యేత వా । తస్మాదాగమానుమానే తద్విషయే ఏవ వికల్పావితి
26 పునరపి ప్రత్యక్షం వికల్ప ఏవేత్యుక్తం భవతి । తచ్ఛ్రుతేతి । యది సవితర్కమివ శ్రుతానుమానమివ భూతం తదనుషక్తం స్యాత్ భవేత్సంకీర్ణం తయోస్తు బీజ
మేవైతత్తు యతః శ్రుతానుమానే ప్రభవతః । న చ యద్వస్తుకారణం తత్తద్విషయం భవతి । న హి ధూమజ్ఞానం వహ్నిజ్ఞానకారణమితి వహ్నివిషయం
తస్మాదవికల్పేన ప్రత్యక్షేణ శ్రుతార్థవికల్పముపదిశంతి యోగిన ఉపపాదయంతి చ । ఉపసంహరతి తస్మాదితి । వ్యాఖ్యేయసూత్రం యోజయతి । ని
ర్వితర్కాయా ఇతి । స్మృతిపరిశుద్ధావిత్యాది సూత్రం । శబ్దసంకేతశ్రుతానుమానం చ తేషాం జ్ఞానమేవ వికల్పః । తస్మాత్స్మృతి స్మృత్యాః ప
రిశుద్ధిరపగమః । తస్మిన్నత్ర సంకేతస్మృతిపరిశుద్ధిపర్యేషు । శ్రుతాదిజ్ఞానస్మృతిపరిశుద్ధిశ్చ విశేషమతః । అనుమానశబ్దశ్రుతేర్యాసాధనోఽనుమే
యవాచకః । స్వమివేతి ॥ ఇవకారో భిన్నక్రమః శూన్యేతి పదానంతరం ప్రయోక్తవ్యః । విషయవిప్రతిపత్తిం నిరాకరోతి । తస్యా ఏకేతి । ఏకాం బుద్ధిముపక్రమ
తే ఆరభత ఇత్యేకబుద్ధ్యుపక్రమః । తదనేన పరమాణుభ్యో నానాతత్త్వేభ్యో న నిర్వితర్కాయా విషయా ఇత్యుక్తం భవతి । యోగ్యత్వేఽపి తేషాం పరమసూ
క్ష్మత్వాం నానాభూతానాం మహత్త్వైకార్థసమవేతత్వేన నిర్వితర్కప్రత్యయవిషయత్వయోగాత్ । అస్తు తర్హి పరమార్థసత్సు తేషు పరమాణుషు సాం
వృతః ప్రతిభాసధర్మః స్థౌల్యమిత్యుక్తం భవతి । అర్థాత్మేతి । నాసతి బాధకే స్థూలమనుభవసిద్ధం శక్యోపహ్నవమితి భావః । తత్ర యే వదంతి భేదా

బనం యుక్తం తదధిష్ఠానం సత్యాల్లంబనమిష్యతే ॥ న చైతావతాపి న జ్ఞానం మాత్రం మిథ్యా భవతి । తస్యావయవిత్వేనాప్రకారాంశే ఇష్యత ఏవ ప్రామాణ్యమితి । నను
కిమేతావతా పేక్ష్యత ఏవ । తదాహ వేతి । సత్యాదిజ్ఞానం చేన్మిథ్యా తదా సత్యాదివిషయకేవలనవయవిత్వాదిజ్ఞానమపి మిథ్యైవ తస్యాపి హి నిర్వికల్పకలమ్బనస్థా
లత్వేనావశ్యమేతయోర్విషయః సహనాం ప్రతీతాభ్యుపయోర్భేదః । విషయాభావః కుత ఇష్యత ఏవ । యుక్తమితి । విరోధ ఉపరిహారమప్యేత్త్వేన భేదాభేదేన మో
కైరుపపక్షమనుసారే ఊహ్యమితి సర్వం రమణీయం ॥ ఏతదేవ సవికల్పనిర్వికల్పం చ సూత్రవిషయావ్యాఖ్యాతా " ప్రత్యక్షే ఘటాదిర్థా
మోర్థయోస్తత్ప్రత్యక్షాత్ ఘటాదిధర్మోర్పప్రత్యక్షాదితి యావత్ । దేశ ఉపయుక్తః పార్శ్వాదిః కాలో వర్తమానః । నిమిత్తం । పార్థివస్య పరమాణో
గన్ధః తస్మాత్ప్రవర్జితో రసస్తస్మాత్ప్రధానేష్వప్రత్యక్ష ఏవం చ వాయవీయస్పర్శగన్ధాదితస్మాత్ప్రాణానాం ఖాస్యం స్పర్శప్రధానాం ఖాస్యం స్పర్శశబ్దతన్మాత్రా
ఖ్యాస్యం ఏవం నాన్యస్య శబ్దతన్మాత్రాదేవైకస్మాత్ తదిదం నిమిత్తం । ఘటం తస్తూత్పాద్య కారణమేతేషాం దేశకాలనిమిత్తానాం మనుష్యవస్త్రైరవస్థానేష్వనానిసు ఘటం
తద్విశేషాణాం విశేష్యేషు బుద్ధిస్తు ఉపజాయత ఇత్యర్థః । నను సవికల్పాయాం సర్వం కిం సారూప్యం సవికల్పాయా ఇష్యత ఏవ । తత్రాహ వేతి । పార్థివా
నాం పరమాణూనాం పఞ్చతన్మాత్రప్రచయాత్మా ఏకబుద్ధినిర్గ్రాహ్యత్వ ఏవమాపాదయోరపి స్ఫ్రష్టృకతన్మాత్రాత్మాన ఏకబుద్ధినిర్గ్రాహ్యత్వే వేదితవ్యా । ఉదితో వా వ
ర్తమానో ధర్మః తేన విశిష్టం । ఏతావతాం చారుత్ప్రసరకే తస్య పదార్థాగమానుమాన వికల్పాను బోధస్సూచితః । న హి ప్రత్యక్షే సూక్ష్మే దృశ్యమానే పరమాణు
వః ప్రకారాన్తే । అపి త్వాగమానుమానాభ్యాం । తస్మాదుపపన్న మస్మత్ప్రత్యక్షమితి । నిర్వికల్పమాహ । యాం పునరితి । సర్వథా సర్వేణ నలపీతాదినా ప్ర

వినతద్భైకత్వాత్ తద్భేదత్వావృతత్వానావృతత్వపరత్వాపరత్వరత్రేష్వమలాంబలత్వలత్వమూ ● విరుద్ధధర్మసంసర్గ ఇత్యాహ। యస్య పునరితి। అయమభిప్రాయః। అ
నుభవసిద్ధం సత్త్వం హి ఘటక్రియయా। ఘటాదీనాం సులభాదేరర్వాచీనానాం ప్రత్యుపపద్యతే। అన్యస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ తత్ర తత్ర స్వతః సిద్ధత్వాదిత్యాహుః। అనుభవసి
27 ద్ధం ఘటపటాదీనాం సత్త్వమర్థక్రియాకారిరూపం। నస్థూలాదిత్వత్ సైవాయం హి ఘట స్థూలత్వమపి తు చరమావయవానాం వ్యవహరతి। నను న స్థూలత్వమేవ సత్త్వం
అపి తు సమవాయ్యావృత్తిః। అస్థూలత్వవ్యావృత్తిః స్థూలత్వం వ్యవహార్యభేదాచ్చ వ్యావృత్త్యయోగాద్ధ్రువం తే। అత స్థూలత్వాభావేఽపి న సత్త్వవ్యాఘాతః। అన్యత్వాత్। భవతు
వ్యావృత్తిభేదాద్ వస్తుని విషయభేదః। యథా హి వర్తమానస్య సంయోగస్యానుభవస్య వికల్పప్రమాణస్య మో విషయ ఇతి నిరూపయితుమశక్యత్వాత్।
రూపపరమాణవో నిరంతరోత్పాదా అప్రత్యక్షపరమసూక్ష్మత్వాదితి చేత్। హంత తైస్తైర్గధరసస్పర్శపరమాణుభిరంతరితా న నిరంతరా స్వస్వాదంత
రాలం గ్రహా ఏకత్ర న వనరుత్పన్నయవత్ పరమాణ్వాలంబనస్యాన్వయం వికల్పమిత్యన్వేతి తత్ప్రత్యభావవికల్పో న హా ● రంపయిత్వాపి వస్తుప్రతిబద్ధ ఇతి తు
తస్య దర్శితస్య ప్రత్యక్షస్య ప్రామాణ్యం మిథ్యా తదనుభూయమానస్థూలస్యైవ సత్త్వమవికల్పవాసేయమతో మాంత్యనాం పృష్ఠపేయం। తద్బాధ తద్బాధమా
నం సత్త్వమాత్మానమేవాపబాధేత। పరమసూక్ష్మాః పరమాణవో విజాతీయపరమాణ్వనంతరితా అనుభవవిషయా ఇతి వ్యాహతమంగీకరణం। తదిదము 22
క్తం। యస్య పునరవస్తుతః సర్వవయవినో నిర్వికల్పవిషయః। సంహతపార్థసూక్ష్మాః పరమాణవో నిర్వికల్పవిషయా ఇష్యంత ఆహ। సూక్ష్మయత్కారణా
మనుపలబ్ధ●మవికల్పస్యేతి। తస్యావయవ్యభావాత్ స్థూలరత్నప్రాపప్రతిక్షిప్తం మిథ్యాజ్ఞానమితి లక్షణేన సర్వమేవ ప్రాప్తం మిథ్యాజ్ఞానం। యత్తు స్థూలత్వాలం

ఽమహే। న తథా పురుషః। తద్వైతదుక్తమేవార్థః। ఉపసంహరతి। అతః ప్రధాన ఏవ సౌక్ష్మ్యం నిరతిశయం వ్యాఖ్యాతం। ఏతాసాం చతసృణామపి సమాపత్తీనాం గ్రా
హ్యవిషయాణాం సంప్రజ్ఞాతత్వమాహ॥ తా ఏవ సబీజస్సమాధిః। ఏవం తాసాం భిన్నక్రమః సబీజ ఇష్యస్త్వనంతరం ప్రవృత్తః తత్తత్ప్రత్యక్షసమాపత్తయో
గ్రాహ్యవిషయాః స్వబీజతయా నిర్బీజ్యంతే। సబీజతాం స్పునియుతా। గ్రహీతృగ్రహణగోచరాయాః సమాపత్తయో వికల్పావికల్పభేదేన నిషిద్ధా ద్రష్టవ్యా ఇతి
స్తతే। తేన గ్రాహ్యేష్వివ తత్ప్రత్యక్షసమాపత్తయో గ్రహీతృగ్రహణయోస్తు తత్ప్రత్యయా ఇత్యపి ద్రష్టవ్యా ఇతి। నిగదవ్యాఖ్యాతం భాష్యం। ఏతస్వపి సమాపత్తిషు
గ్రాహ్యవిషయాసు నిర్విచారాయాః శ్రేష్ఠ్యం భవతీత్యాహ॥ నిర్విచారవైశారద్యేఽధ్యాత్మప్రసాదః॥ వైశారద్యపదార్థమాహ। అశుద్ధీతి। రజస్తమసో
రుపచయోఽశుద్ధిః। సైవావరణలక్షణో మలస్తస్మాదపేతస్య ప్రకాశాత్మనః ప్రకాశభావస్య బుద్ధిసత్త్వస్య। అత ఏవానభిభూత ఇతి। నాప్యవిషయః
కింతు తదాధార ఇత్యర్థః। క్రమాననురోధీ। యుగపదిత్యర్థః। అస్యైవ పారమార్థ్యం గాఢాధ్యముదాహరతి। తథా చేతి। జ్ఞానాలోకప్రకర్షాత్ జ్ఞానం సర్వేషాం
ముపరి పర్వణే దుఃఖత్రయపరితాపోత్తీర్ణ తోయతోయం జనార్ణ జనానామితి। అస్యైవ యోగిజనప్రసిద్ధాన్వర్థసంజ్ఞాకథనేన యోగిసమ్మతిమాహ॥ ఋతంభరా
తత్ర ప్రజ్ఞా॥ సుగమం భాష్యం॥ ఆగమేనేతి। వేదవిహితం శ్రవణముక్తం। అనుమానేనేతి। మననం ధ్యానం చింతా తత్రాభ్యాసః పౌనఃపున్యేనాను
ష్ఠానం। తస్మిన్। రస ఆదరః। తదనేన నిదిధ్యాసనముక్తం। స్యాదేతత్। ఆగమానుమానగృహీతార్థవిషయభావనాప్రకర్షలబ్ధజన్మా నిర్విచారా ఆగమా
నుమానవిషయమేవ గోచరయేత్। న హి భిన్నవిషయానుభవజన్మా సంస్కారః శక్తోఽన్యత్ర జ్ఞానం జనయితుమతిప్రసంగాత్। తస్మాన్నిర్విచారా

కారకేణ సర్వతఇతి విశాసార్వ విశ్వక్త్రి కేసు ఏః సర్వైర్దేశకాలనిమిత్తానుభవైరిత్యర్థః। తదనేన స్వరూపేణ కాలానవచ్ఛేదః పరమాణూనామితి దర్శితం।
నాపి తదారబ్ధ ధర్మద్వారేణేత్యాహ। శాంతా ప్రతీతా ఉదితా వర్తమానా అవ్యపదేశ్యాశ్చ విష్టం యోంధర్మాస్తైరనవచ్ఛిన్నైస్తైనవచ్ఛిన్నా ధర్మైః పరమా
28 ణవః కిమసంబద్ధా ఏవ ... వత్తైరిత్యత ఆహ। సర్వధర్మానుపాతిష్వితి। కేతమేన ధర్మేణ సంబంధేన ధర్మాననుపతంతి పరమాణవ ఇత్యత ఆహ।
సర్వధర్మాత్మకేషు కథం విభ్రదః కథం విదభేదో ధర్మాణాం పరమాణుభ్య ఇత్యర్థః। కేస్మాత్తా పునరియం సమాపత్తిరేతద్విషయేత్యాహ। ఏవం స్వ
రూపం హీతి। వస్తుతత్త్వగ్రాహిణీ నాతత్ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। విషయమభిధాయ సాస్వాః స్వరూపమాహ। ప్రజ్ఞాచేతి। సవికల్పస్వరూపభేదం పయో
గి విషయమాహ। తత్రేతి। ఉపసంహరతి। ఏవమితి। ఉభయోరాం ... త్మనస్తు నిర్విచారాయాం శ్రుతి। కిం భూతసూక్ష్మ ఏవ గ్రాహ్యవిషయా సమాపత్తిః
సమాప్తేతి ॥౪౪॥ సూక్ష్మ విషయత్వం చాలింగపర్యవసానం ॥ పార్థివస్య పరమాణోః సుంబంధినే యోగంధతన్మాత్రం తాసా సమాపత్తేః సూక్ష్మో
విషయః। ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం। లింగమాత్రం మహత్ ... తత్త్వం తద్ధి లయం గచ్ఛతి ప్రధాన ఇతి। అలింగం ప్రధానం తద్ధి న క్వచిల్లయం గచ్ఛతీత్యర్థః। స
అలింగపర్యవసానత్వమాహ। న చాలింగాత్పరం సూక్ష్మమితి। చోదయతి। నను పురుషోపి సూక్ష్మో నాలింగమేవేత్యర్థః। పరివర్తతి సత్యమితి। ఉపాదానత
యా సౌక్ష్మ్యమలింగ ఏవ నాన్యత్రేత్యర్థః। తత్ పురుషార్థనిమిత్తత్వాద్వ్యవహితం కారణం ... పురుషోపి కారణమలింగవదితి। కేవలమేవం లక్షణా సు
లింగస్య సౌక్ష్మ్యమిత్యాశయవానాహ భవతి। కింత్వితి। ఉత్తరమాహ। లింగస్యేతి। సత్యం కారణం నతూపాదానం। యద్ధాహి ప్రధానం మహదాదిభావేన పరి

ష్వపి సతి పరస్పరం వ్యావర్తమానత్వాత్। యే తు వ్యాప్యే సతి పరస్పరం వ్యావర్తంతే తే ప్రాతిస్వికవిశేషశాలినః యథా అండముండాదయ ఇత్యనుమా
నేనాగమేన వా ఋతంభరప్రజ్ఞోపదేశపరేణ యద్యపి విశేషో నిరూప్యతే తదనిరూపణే సంశయః స్యాత్ స్యాద్యుపపత్త్యా తథాప్యదూరవిప్రక
ర్షేణ తత్సూక్ష్మం శక్యం బోద్ధుం నరైర్యతః। శ్రుతానుమానేన తు సామాన్యాకారేణార్థమివ సముచ్చయాదివపదాని వింశసంఖ్యాయోగితయా। తస్మాత్ సిద్ధం శ్రు
తానుమానప్రజ్ఞాభ్యామన్యవిషయేతి। స్యాదేతత్। భవతు పరమార్థవిషయా సంప్రజ్ఞా తథాపి యద్యుత్థానసంస్కారప్రాయాం వ్యుత్థానాదీనాం తు వ్యుత్థా
నసంస్కారేణ నిరూఢాన్నిబిడతయా అభిభవనీయా సా వాత్యావర్తమధ్యవర్తిప్రదీపప్రభారమాణ్యుపేతేవేతి శంకామపనేతుం సూత్రముపాదా
రయతి। సమాధిప్రజ్ఞాజన్మేతి సూత్రం పఠతి। తజ్జః సంస్కారోఽన్యసంస్కారప్రతిబంధీ ॥ [struck through] ॥ తదితి నిర్విచారాం సమాపత్తిం పరామృశతి అ
న్యేతి వ్యుత్థానసమాధిజా। భూతార్థపక్షపాతో హి ధియాం స్వభావః। తావదేవేయమనవస్థితా భ్రామ్యతి న యావత్తత్త్వం ప్రతిలభతే। తత్ప్రతిలం
భే తత్ర స్థితపదా సతీ [struck through] సంస్కారబుద్ధిర్భూయః సంస్కారవత్క్రమేణావర్తమానానామనాదిమప్యతత్త్వసంస్కారబుద్ధిక్రమం
బాధత ఏవేతి। తేన బాహ్యాయాసాః। నిరుపద్రవభూతార్థస్వభావస్య విపర్యయైః। న బాధ్యా నాదిమత్యేపి బుద్ధిస్తత్పక్షపాతిత్వాదితి। స్యాదేత
త్ సమాధిప్రజ్ఞాపేక్షో వ్యుత్థానజస్య సంస్కారస్య నిరోధః సమాధిజస్తు సంస్కారాతిశయః సమాధిప్రజ్ఞానుసవహారుర స్యావికలమితి। తథావస్థి
తచిత్తం సమాధికరణమితి। మోదయతి। తథమసావితి। పరిహరతి న తదితి। చిత్తస్య హి అంకురార్థప్యయం శబ్దాద్యుపభోగో వివేకఖ్యాతిశ్చేతి। తత్ర

29

రంచే ధృతం భరం ఆగమానుమానయోరపి తత్ర ప్రసంగ ఇష్యత ఆహ। శ్రుతానుమానేత్యాది బుద్ధిసత్వం హి ప్రకాశస్వభావం స... వార్థదర్శనసమ
ర్థమపి తమసావృతం యత్రైవ రజసా మోద్యతే తత్రైవ ప్రవర్తయతీతి। యదాహ్వ భాష్యే సత్వైరంగ్యా భాష్యే మహాస్త్ర రజస్తమోమలమనవద్యం వైశారద్యముద్భా
వతే। ... తదా ... స్మ్లితిపతి తసమస్త మానమేయసీమ్నః ప్రకాశానంత్యే సతి తేనర్థముయన్న గోచర ఇతి భావః। వ్యాచష్టే। శ్రుతమాగమవిజ్ఞా
నం తత్సామాన్యవిషయం తస్మాత్ నహ్యాగమేన శక్యో విశేషోభిధాతుం। కుతః। యస్మాదానంత్యాత్ స్వభావారంభనవిశేషాస్త్వే తసంకేతః శబ్దః
యస్మాదస్య విశేషేణ సహ న వాచ్యవాచకసంబంధః ప్రతీయతే। నచ వాచ్యార్థోపి ఈదృశో విశేషసంభవతి। అనుమానేపి లింగ... గలింగి సంబంధ
(గ్ర)హణాకారాధీనస్సన్నిగతిరేవ ప్రవేత్త్యాహ। ... తథానుమానమితి। యత్ర ప్రాప్తిరిక్తత్ర యత్ర తత్ర రశ్మయోః స్థానపరివర్తనేన వ్యాప్యవ్యాపకభా
వం 2 వగమయత్వః అత ఏవ అత్రానుమానేన సామా... న్యేనోపసంహారః। ఉపసంహరతీతి। తస్మాదితి। అస్మృత్వా సంబంధగ్రహణాపేక్షం లింగేన ప్ర
త్యక్షం న తయోః సామాన్యవిషయమిత్యుత ఆహ। నచాస్యేత్యాది। మాభూత్ సంబంధగ్రహాద్దీనం లింగేన ప్రత్యక్షమింద్రియాధీనం తు భవత్యేవ ...
యాకారమస్మిన్నస్తి తాం గృహ్ణాతు స్వార్థః నను యద్యాగమానుమానప్రత్యక్షైర్గోచరమనవిశేషస్య విరహోస్తి ప్రమాణావిరహాదిత్యుత ఆహ। నచేతి। నహి
ప్రమాణం వ్యాపకం కారణం వా ప్రమేయస్య యేన తన్నివృత్తౌ నివర్తేత। సూక్ష్మవ్యవహితాదేః పరభాగవర్తివారిణా సద్భావం ప్రతి న సందిహాతే।
ప్రమాణానికాలే ఇత్యర్థః ఇతి తస్మాత్ప్రమాధిప్రజ్ఞానిగ్రాహ్యావయేతి। తత్ర భవవిహాదార్యనిశితారః పరమాణవ ఆత్మానశ్చ ప్రతిష్ఠితవిశేషకాలినః। అన్వీతే

पातञ्जलयोगसूत्र २१

జాంహ్యో నిరోధజః సంస్కారః సంస్కారాంతరాదేవ దీర్ఘకాలనైరంతర్యసంస్కారాసేవిత పరవైరాగ్యజన్యః ప్రజ్ఞాసంస్కారబాధకో న తు విజాతీయానాదిష్టధీః

స్యాదేతత్ నిరోధజసంస్కారసద్భావే కిం ప్రమాణం। న హి ప్రత్యక్షేణానుమానేన యోగే స్మృతిర్వా కార్యేణానుమీయేత। న హి సర్వవృత్తినిరోధే ప్రస్ఫుటే

మసి యోగినస్సినా పిస్మృతిః। తస్య వృత్తిమాత్రనిరోధతయా స్మృతిజననాసంభవాదిత్యత ఆహ। నిరోధేతి। నిరోధస్థితిః చిత్తస్య నిరోధావస్థితిః

తస్యాః కాలక్రమేణ ముహూర్తార్ధయామాహోరాత్రాదిః తదనుభవేన। ఏతదుక్తం భవతి। వైరాగ్యాభ్యాసప్రకర్షానురోధీ నిరోధప్రకర్షో ముహూర్తా

ర్ధయామాదివ్యాపితయానుమీయతే యోగినా। న చ వైరాగ్యప్రకర్షా సాక్షిత్రమనిశ్చితతయా పరప్రమసంభవతస్తత్కాలవ్యాపితయా సాంతతిక

యం నిరోధం కార్యం మిరక్షణతీతి తత్రభ్యాసాగ్ర్య ప్రచయజన్యః స్థాయీ సంస్కారప్రచయ ఏష తస్య ఇతి భావః। ననుభిద్యంతాం ప్రజ్ఞాసంస్కా

రా నిరోధసంస్కారాస్తు మతస్థిధ్యాం తేభ్యః న సమాధికారకత్వమిపేక్షత ఆహ। వ్యుత్థానేతి। వ్యుత్థానం చ తస్య నిరోధసమాధిస్సంప్రజ్ఞాతః

। తత్ప్రభవాస్సంస్కారాః కైవల్యభాగితయా నిరోధజాస్సంస్కారాణి ఇష్టధీః। పునశ్చిన ప్రజ్ఞాసంస్కారాశ్చిత్తప్రవీణా ఇతి న భవతి। తం పునశ్చ

న ప్రజ్ఞాసంస్కారవన్నిరోధసంస్కారస్తు ప్రవృత్తిరతఏవ సచిత్తం నిరోధసంస్కారైస్సహ పిచిత్తమనధికారివత్। పురుషార్థవత్తం వా సాధికారం కర్తాద్యుపఘో

గవివేకఖ్యాతిచ తదా సంస్కారశేషతాం తు న బుద్ధిః ప్రతిసంవేదీ పురుష ఇతి। నానో పురుషార్థః। విదేహప్రకృతిలయానాం నిరోధభాగితయా సాధికారం। ప్ర

విభక్తైకవాసితతయా తస్య భవనావా। యస్య వశీతీశేషం సుగమం॥ యోగస్య ద్వైకనిర్దేశం తదర్థం వృత్తిలక్షణం। యోగోపాయాః ప్రభేదాశ్చ పాదేస్మి

న్నుపవర్ణితాః॥ ఇతి శ్రీవాచస్పతిమిశ్రవిరచితాయాం పాతంజలయోగభాష్యవ్యాఖ్యాయాం తత్త్వవైశారద్యాం ప్రథమస్సమాధిపాదస్సమాప్తః ౧ ఓం శ్రీమత్రామాయ

జయనమః

క్లేశకర్మాశయరహితం తం తథాభూతం దృష్టపశ్యోగే వర్తతే । ప్రజ్ఞాప్రభవసంస్కారోఽసౌ స్మారితనిఖిలక్లేశకర్మాశయస్సత్త్వచేతసః అవసితప్రాయాధికార
భావస్య వివేకఖ్యాతిమాత్రమవశిష్యతే కార్యం తస్మాత్సమాధిసంస్కారం చిత్తస్య నష్టాంగాధికారపాంత్వాత్ః । ప్రఖ్యాత తత్పరిపంథిన ఇతి స్వకార్యా
ద్విస్థగలక్షణాదవసాదయంతి అసమర్థం కుర్వంతీత్యర్థః । తస్యాః ఖ్యాతేః పర్యవసానం వాచిత్తస్థితం తాం వక్తుం భోగారయుజిత్తం చేష్ట
30 తేనయాంవద్వివేకఖ్యాతిమనుభవతి । సంజాతవివేకఖ్యాతేస్సుక్లేశనివృత్తౌ నష్టాంగాధికారత్వాదర్థః ః తదత్ర నష్టాంగాధికారప్రకాంతేః ప్రయో
జనం ప్రజ్ఞాసంస్కారాణామిత్యర్థం । ప్రఖ్యాతి । కింవా స్వభవతి ప్రజ్ఞాసంస్కారవత్త్వం ప్రజ్ఞాప్రవాహం జనకతయా తథైవసాధికారమిష్టాధికారం
పనుత్తరమే అన్యథ పికింబి దపేక్షణీయమిత్యర్థః ॥ సూత్రం తత్రాపరమావా ॥ తస్యాపి నిరోధే సర్వనిరోధాన్నిర్బీజస్సమాధిః ॥ పరేశావైరాగ్యే
జ్ఞానప్రసాదమాత్రలక్షణేన సంస్కారోపజననద్వారేణ తస్యాపి ప్రజ్ఞాకృతసంస్కారస్య నిరోధేన కేవలం ప్రజ్ఞాయా ఇత్యపి శబ్దార్థః । సర్వ
స్యోత్పద్యమానస్య సంస్కారప్రజ్ఞాప్రవాహస్య నిరోధాదాత్మాకారాభావేన కార్యానుత్పాదాయం నిర్బీజస్సమాధిః । వ్యాప్యస్సవిభేద్య
స్సమాధిః । సమాధిప్రజ్ఞావిరోధినః పరమార్థైరాగ్యేనోపజాయమానాః ప్రకారాద్వారేణ న కేవలం సమాధిప్రజ్ఞావిరోధే । ప్రజ్ఞాకృతానాం
ముష్యసారసంస్కారాణాం పరిపంథీ భవతి । నను వైరాగ్యజం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞామాత్రం సాధ్యతాం సంస్కారం ప్రవిజ్ఞాతం కథం సాధ్యతే । ద్రష్టాపి 30
జాగ్రత్తెమోపి స్వస్వద్రష్టార్థస్య తిరిహస్యకయా ప్రభవతి । తస్యాదితి ఉత్తరం । నిరోధజ ఇతి । నిరుద్ధస్యాత్మనోఽనేన ప్రజ్ఞే ఇతి నిరోధః । పరం వైరాగ్యం । తమో